

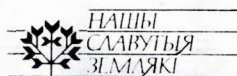

НАШЫ
СЛАВУТЫЯ
ЗЕМЛЯКІ

Г. М. Сагановіч

АЙЧЫНУ СВАЮ БАРОНЯЧЫ

Серія академічна. Заснована ў 1988 годзе

Г.М.Сагановіч

АЙЧЫНУ СВАЮ БАРОНЯЧЫ Канстанцін Астрожскі

МІНСК
«НАВУКА І ТЭХНІКА»
1992

ББК 63.3(2Б)
С 13

В книге в популярной форме повествуется о жизни и деятельности К. Острожского (1460—1530), высшего гетмана Великого Княжества Литовского, которого за многочисленные победы (более чем в 60 сражениях) прозвали Ганнибалом. Подробно рассматриваются основные битвы с участием К. Острожского. Значительное внимание уделяется освещению политической истории Беларуси того времени, организации обороны от внешних врагов.

Написанная занимательно, насыщенная интересными сведениями книга привлечет широкий круг читателей.

Навуковы рэдактар

доктар гістарычных навук Г. В. Штыхаў

Рэцэнзенты:

кандыдат гістарычных навук П. А. Лойка,
кандыдат гістарычных навук І. У. Чаквін

*На франтыснісе — партрэт Канстанціна Астрожскага.
Мастак С. Харэўскі. 1991 год.*

Сагановіч Г. М.

С 13 Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі.— Мн.: Навука і тэхніка, 1992.— 62 с., [8] арк. іл., партрэт.— (Нашы славуцыя землякі).

ISBN 5-343-01109-8.

Сагановіч Г. М. Отечество свое защищая:
Константин Острожский.

У папулярнай форме апавядаецца пра К. Астрожскага (1460—1530), найвышэйшага гетмана Вялікага Княства Літоўскага.

Для шырокага кола чытачоў.

0503020903— 091
С — 146—92
М 316(03)—92

ББК 63.3(2Б)

ISBN 5-343-01109-8

© Г. М. Сагановіч,
1992

ДА ЧЫТАЧА

Хто прыгадае, калі на Беларусі адзначалі хоць якую гадавіну бітвы пад Оршай? Еўрапейскія народы шануюць памяць не толькі аб перамогах, але і аб нацыянальных трагедыях. Палякі, прыкладам, памятаюць і Грунвальд, і Легніцу, французы — і Марыньяну, і Павію, шведы — і Нарву, і Палтаву, чэхі — і Віткаву Гару, і Белую... У кожнага ёсць свой гонар і свой боль, свая слава і свая ж няслава. А што мы, беларусы?

Пра дзень 8 верасня 1514 года — дзень абароны суверэнітэту краіны — ведаюць, баюся, адзінкі. І адзначаць яго пачалі, здаецца, толькі ў 1990 годзе дый то вузкім колам, калі менская ды аршанская моладзь паставіла ў дзень слаўнае перамогі вялікі ша-сціканцовы крыж на месцы пабаявішча. А яшчэ менш вядомы шырокай грамадскасці творца той велікапышнай перамогі — князь Канстанцін Іванавіч Астрожскі.

Глянём у энцыклапедыі, падручнікі, папулярныя кніжкі. У БелСЭ сцісла апавядаецца пра род Астрожскіх наогул, і Канстанцін Іванавіч узгадваецца там між іншых *. Як «военачальнік», гетман, кашталян віленскі, ваявода троцкі, сябар Рады Вялікага Княства Літоўскага, які «ўзначальваў паспяховыя паходы на крымскіх татар» і перамог больш як у 60 бітвах... Большага чытач у беларускай гістарычнай літаратуры, бадай, не знойдзе.

Дзіўна, але яшчэ менш напісана пра яго ў сучасных украінскіх энцыклапедыях, прыкладам «Української Советської Энциклопедии» ды «Радянської енциклопедії історії України». Куды большая ўвага звернута на сына пераможцы Аршанскае бітвы — Канстанціна Канстанцінавіча Астрожскага. Воляй

* *Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Мн., 1969. Т. 1. С. 541.*

гісторыі бацьку і сына блыталі здаўна, а пасля і наогул гаварылі амаль выключна пра кіеўскага ваяводу, вядомага культурнага дзеяча Канстанціна Канстанцінавіча. Нават ягоны партрэт нярэдка ўважалі за бацькаў.

Яшчэ ў 1897 годзе ў Смаленску выйшла асобнае даследаванне пра гетмана К. Астрожскага. Гісторык А. Ярушэвіч пісаў, што славітага князя несправядліва забываюць, ды, узнаўляючы далёкія падзеі, ці не ўпершыню стварыў вобраз гэтага незвычайнага чалавека *. Пазней у Вільні невялікую працу пра К. Астрожскага выдаў польскі даследчык В. Харкевіч **. У Кіеве і Петраградзе друкаваліся асобныя выданні аб родзе князёў Астрожскіх ***. Толькі ў беларускай літаратуры яшчэ не было нічога, прысвечанага вялікаму абаронцу Айчыны.

Дык, можа, ён чужы Беларусі? Якраз жа не! У беларускую гісторыю славыты князь трывала ўвайшоў і паходжаннем, і справамі, і ўсім сваім жыццём. Такія постаці, як Кастусь Астрожскі, складаюць гонар кожнага народа. І яны мусяць вяртацца ў памяць нацыі — нават пасля стагоддзяў забыцця.

Нацыя жыве, пакуль у ейнай свядомасці жывуць яе героі. Без іх яна памірае.

* Ярушевич А. Ревнитель православия князь К. И. Острожский (1461—1530) и православная Литовская Русь в его время. Смоленск, 1897.

** Charkiewicz W. Scypion Ruski Konstanty, książę Ostrogski wielki hetman Litewski. Wilno, 1936.

*** Максимович М. Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой. Киев, 1866; Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь. Петроград, 1915.

НАШЧАДАК ВАЯРСКАГА РОДУ

*Ад турава-пінскіх князёў * Слаўныя продкі *
У стольнай Вільні * Пачатак службы * Трывож-
ныя прадчуванні*

Паводле старажытных царкоўных кніг Кіева, род Астрожскіх выводзіцца з князёў тураўскіх. Як ведама, турава-пінскія князі пайшлі ад Святаполка Ізяславіча — праўнука Уладзіміра. Унукам жа Святаполка быў князь Юры Яраславіч, а ўнукам апошняга — пінскі князь Уладзімір, якога і можна лічыць пачынальнікам роду Астрожскіх. Яго сын Юры (Георгі) быў ужо добра вядомы летапісцам. Нездарма гэтак прачула пісалася пра смерць пінскага князя ў Валынскім летапісе: «В лето 6800 (1292) преставися Пинский князь Юрьи, сын Володимиров, кроткий, смиренный, правдивый; и плакася по нем княгиня его, и сынове его, и все люди плакахуся по нем плачем великим».

Унук апошняга пінскага князя — Даніла (ці Юры?) Дзімітравіч * з 1386 года ўжо валодаў Астрогам **, невялікім валынскім горадам на рацэ Віліі, прытоцы Гарыні. Славу яму прынесла змаганне супраць польскага караля Казіміра за падпарадкаванне Валыні ды Галіччыны. Разам з пярэмышльскім старастам Дашкам яны ўзнялі паўстанне ў Галіцкай зямлі, выбілі адтуль польскія залогі *** ды рушылі на Кракаўскую, Сандамірскую і Люблінскую землі.

З чатырох Данілавых сыноў двое загінулі ў 1399 годзе на Ворскле, трэці пайшоў у манахі, а на

* Антонович В. Б. Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV ст. Киев, 1878. С. 51.

** Цяпер гэта раённы горад Ровенскай вобласці (Украіна).

*** Залогі — вайсковы аддзел, прызначаны для ўтрымлівання горада, замка ці іншага месца; гарнізон.

бацькоўскай зямлі ў Астрозе застаўся толькі чацвёрты — Хведар. Ягоняя правы на валоданне гэтым горадам і паветам пры ўмове адданае службы каралю былі пацверджаны прывілеем Ягайлы ў 1390 годзе і Ядзвігі ў 1393 годзе. Ваяр па духу, Хведар і выявіў сябе перадусім у справах вайсковых ды палітычных: быў з валынцамі пад Грунвальдам, хадзіў у 1422 годзе з Жыгімонтам Карыбутавічам на дапамогу чэхам у іх барацьбе з нямецкім імператарам, затым ізноў памагаў гусітам ды шукаў з чэхамі шчыльных кантактаў. Не баючыся гневу Вітаўта, Хведар Данілавіч уступаўся за князя праваслаўных Свідрыгайлу, які трапіў у няміласць да манарха, а ў 1420 годзе нават вызваляў яго з вязніцы Крамянецкага замка ды запатрабаваў ад Вітаўта даць Свідрыгайлу зямлі. Гэта не сапсавала добрых дачыненняў з вялікім князем. У 1427 годзе Вітаўт таксама даў Хведару Данілавічу прывілей на ранейшыя ўладанні ды асабіста наведаў яго ў Астрозе.

Калі ж вялікі князь Вітаўт памёр і ў дзяржаве дайшло да ўнутранае вайны, Хведар Астрожскі паранейшаму аддана падтрымліваў Свідрыгайлу і ў 1432 годзе на яго даручэнне ачысціў ад палякаў усё Падолле, завалодаў Валынню. Нават кінуты Свідрыгайлам у вязніцу як ненадзейны, Астрожскі ўцёк з няволі і зноў стаў на бок Свідрыгайлы. На схіле веку бунтоўны князь пайшоў у Пячорскі манастыр. Там зацяты змагар супраць польскіх уплываў старанна служыў Богу, пакуль у 1435 годзе не скончыў свае дні. Сыны ягоняя Андрэй і Дашко памерлі зусім маладыя і бяздзетныя. Астрог застаўся трэцяму сыну — Васілю, званаму Прыгожым.

Як і ягоны дзед ды бацька, князь Васіль Хведаравіч браў чынны ўдзел у палітычным жыцці дзяржавы. У сваім часе з'яўляўся намеснікам тураўскім, быў у групоўцы князёў і баяраў, што выступалі за адасабленне Вялікага Княства Літоўскага * ад

* Вялікае Княства Літоўскае — моцная феадальная дзяржава з поліэтнічным насельніцтвам, у склад якой у часы К. Астрожскага ўваходзілі акрамя Беларусі Жамойць, большая частка Украіны і некаторыя іншыя землі. Першапачатковай сталіцай быў Наваградак, а з 1323 года — Вільня. Дзяржаўнай мовай у Княстве была старабеларуская.

Польшчы, у 1430-х гадах таксама цвёрда стаў на бок Свідрыгайлы, змагаўся супраць Жыгімонта Кейстутавіча, за што трапіў у няволю і адседзеў да самай смерці Жыгімонта. У 1446 годзе ён жа настойваў, каб новы вялікі князь Казімір Ягайлавіч не прымаў польскай кароны, а калі той усё ж стаў і каралём польскім, Астрожскі запатрабаваў аддзяліць ад Польшчы Валынь і Падолле... Па смерці Васіля Хведаравіча засталіся двое сыноў і дзве дачкі, з якіх Астрогам валодаў маладзейшы, Іван.

Князь Іван Астрожскі пераняў ад продкаў іх найлепшыя якасці: быў слаўны ратнымі справамі, вызначаўся цвёрдасцю, адданасцю старой веры, патрыятызмам. Найбольш вядомай сталася яго перамога над крымскімі татарамі ў 1454 годзе пад Церабоўляй, калі з татарскай няволі было ўратавана 9 тысяч чалавек. Праўдападобна, у гонар тае падзеі жонка Івана Астрожскага княгіня Настася Глінская збудавала манастыр у Калодзежным, але яго неўзабаве спалілі татары.

Ад Глінскай у князя Івана Астрожскага было пяць дачок і два сыны — Міхаіл і Канстанцін. Прадзяцінства Кастуся, народжанага ў 1460 годзе, вядома няшмат. У няпоўныя сем гадоў Кастусь страціў бацькоў, і выхаваннем князевіча мусілі займацца баяры ды ягоны старэйшы брат. У 1486 годзе абодва браты трапілі ў Вільню, да двара вялікага князя Казіміра. Канстанцін стаўся бакалаўрам троцкага ваяводы Марціна Гаштаўта — аднаго з найбольш уплывовых людзей дзяржавы. Праз два гады маладыя Астрожскія апынуліся ў сябе ў Астрозе, дзе нейкі час займаліся фінансамі, гаспадаркай, а з 1489 года — ізноў былі ў Вільні, суправаджалі Казіміра Ягайлавіча пры пераездах.

Пакінутае ў спадчыну багацце, шырокія сваяцкія сувязі і, безумоўна ж, асабістыя здольнасці братоў Астрожскіх спрыялі іх хуткаму ўзвышэнню на дзяржаўнай службе. Яны мелі сваяцтва з першымі людзьмі Княства — Гаштаўтамі, Радзівіламі, Сапегамі, Гальшанскімі, Глінскімі, Сангушкамі ды шмат

У пісьмовых дакументах сярэднявечча часцей ужываліся кароткія формы назову гаспадарства — Вялікае Княства або Літва, а ягоных жыхароў называлі літвінамі.

якімі іншымі магутнымі родамі. Асабліва добрыя дачыненні былі ў Канстанціна Астрожскага з маршалам Валынскае зямлі Пётрам Белым, які стаў пасля і гетманам найвышэйшым*.

Сапраўдная вайсковая служба Канстанціна Іванавіча пачалася пры Казіміру Ягайлавічу ўдзелам у барацьбе з татарскімі наездамі. Малады Астрожскі адразу вылучыўся з шэрагу іншых князевічаў. Казіміраў сын Ян Альбрэхт, які кіраваў некалькімі антытатарскімі акцыямі, добрым словам узгадаў Канстанціна Іванавіча ды дзякаваў яму за падмогу. Найлепшым чынам паказаў сябе Астрожскі і ў 1491 годзе, калі конніца Вялікага Княства, ачоленая Сымонам Гальшанскім, дагнала татараў пад Ізяславам і разбіла іх там дазвання. Старэйшыя, гартаваныя на пабаявішчы князі адзначалі ягоныя здольнасці, прадказвалі яму вайсковую славу. І ўсё больш гаварылася пра вайну: краіна дажывала часы адноснага спакою.

* Гетман (ад ням. *Hauptman*) — галоўны начальнік над войскам. У Вялікім Княстве Літоўскім быў гетман найвышэйшы, у Польскім Каралеўстве — гетман вялікі.

КОНАДНІ ВЯЛІКІХ ПЕРАМЕН

*Рэлігійны разлад * Непаразуме́нні з Польшчай *
Вірожасць Ордэна * Напады крымскіх татарай
* Адкуль галоўная небяспека? * Масква пачы-
нае «збіраць» землі * Смерць Казіміра Ягайла-
віча і вайна * Князь Астрожскі — гетман*

Усё XV стагоддзе Вялікае Княства Літоўскае цярпела ад унутраных рэлігійных разладаў. Пачатак ім паклала вунія * з Польшчай ды звязаныя з ёю прывілеі 1387 і 1413 гадоў, якія далі пакаталічаным летувісам ** асабістыя, маёмасныя і палітычныя перавагі над праваслаўнымі. Удар, нанесены гэтым па ранейшай балта-славянскай згодзе, няўхільна расколоваў з'яднаныя народы. Антаганізм лацінскага (каталіцкага) і грэцкага (праваслаўнага) пачаткаў ракавай пухлінаю распаўзаўся па ўсёй вялікай краіне.

Праваслаўе заставалася яшчэ колькасна большым, але саступала каталіцтву ў актыўнасці ды культурнасці. Яно толькі бараніла ўнутраную чысціню свайго жыцця, спрабавала захаваць лад старых традыцый. Каталіцтва ж набірала сілаў ды як рэлігія прывілеяваная рабілася ўзорам для пераймання вышэйшымі станами.

* Вунія (ад лац.— *unio* — адзіноства) — форма аб'яднання дзяржаў або цэркваў. Тут маецца на ўвазе Крэўская вунія 1385 года — пагадненне Вялікага Княства і Кароны Польскай аб палітычным хаўрусе з адным манархам на чале.

** Аўтар лічыць магчымым дапасаванне сучаснага саманазову жыхароў Рэспублікі Летувя да іх старадаўніх продкаў — балцкага насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага (гэтак сама, дарэчы, як і наймення «беларусы» — да нашых продкаў). Зразумела, ужыванне гэтага этноніма («летувісы») для таго часу досыць умоўнае, бо ён значна пазнейшага паходжання і не з'яўляецца гістарычным найменнем.

Лінія міжканфесійнага * змагання праягала праз двор вялікага князя, пазіцыя якога і задавала ёй напругу ды шмат чаго вызначала. Калі пры Вітаўце праваслаўныя князі мусілі стрымліваць свой пратэст (як бы ні абурала іх ваяўнічасць каталікоў-летувісаў), дык адразу па ягонай смерці, аб'яднаўшыся, яны абралі вялікім князем Свідрыгайлу Альгердавіча — сапраўднага ненавісніка ўсяго каталіцка-польскага. Дайшло да вайны з Польшчаю, і праз два гады каталікі-летувісы з падмогі палякаў зрабілі вялікім князем заўзятага паланафіла Жыгімонта Кейстутавіча, а Свідрыгайла ўзначаліў узброенае змаганне апазіцыі. І хоць Жыгімонт, шукаючы прыхільнасці беларускіх земляў, у 1432 годзе з Ягайлам, а ў 1434 самастойна выдаў прывілей аб наданні праваслаўным князям і баярам тых сама правоў, што мелі каталікі, але ўсё адно праз сваю прапольскую палітыку ён стаў ахвяраю змовы і быў забіты.

Новы манарх Казімір Ягайлавіч паставіўся да праваслаўных больш лаяльна. Спакойны і справядлівы гаспадар, разумны палітык, ён цвяроза ацэньваў становішча ў краіне ды імкнуўся не парушаць правоў і звычаяў большасці сваіх падданных. Але прызначэнне кіеўскім мітрапалітам у 1458 годзе Рыгора Балгарына ды пачатая ў выніку прапаганда царкоўнае вуніі зноў сапсавалі дачыненні паміж каталікамі і праваслаўнымі. Нашкодзіла згодзе рознаканфесійнага насельніцтва і забарона Казімірам Ягайлавічам у 1481 годзе будаваць ды рамантаваць праваслаўныя храмы ў Вільні і Віцебску. Гэтак праз дэкансалідацыю грамадства слабела Вялікае Княства знутры, а тым часам і яго вонкавае становішча пачало няўхільна пагаршацца.

У гады панавання вялікага князя Казіміра змяніліся ўзаемадачыненні Княства з Польшчаю. Вунія фактычна была разарваная самым абраннем яго на віленскі пасад. Дзве дзяржавы лучыла цяпер толькі асоба супольнага манарха. Перамовы аб узнаўленні вуніі паказалі, што палякі хочуць поўнай

* Канфесія (ад лац. *confessio* — вызнанне) — тое, што і веравызнанне, царква. Тут маюцца на ўвазе праваслаўная і каталіцкая канфесіі.

інкарпарацыі * Княства, а паслы апошняга згаджаюцца толькі на абарончы хаўрус — з гарантаваным захаваннем палітычнае індывідуальнасці кожнае краіны. Якое ж тут магло быць паразуменне? У дадатак Княства настойліва запатрабавала ад Польшчы вярнуць яму страчаныя яшчэ да Казіміра Ягайлавіча землі Падолля ды Валыні. Вільня нават пагражала Кракаву зброяй! Напруга нарасталала і кожнае часіны магла павярнуцца вайною. Дайшло да таго, што варшаўскі намеснік І. Падося прыехаў у 1493 годзе ў Маскву з прапановаю дынастычнага шлюбу і ваеннага хаўрусу супраць дзяцей Казіміра Ягайлавіча!..

Трывожна было і на мяжы з Ордэнам. Той здаўна выяўляў адкрытую варожасць да Вялікага Княства, а вось з Ноўгарадам Вялікім склаў 10-гадовае мірнае пагадненне.

З поўдня пачынаючы ад 1474 года на землі Княства пачалі наязджаць аб'яднаныя пад уладаю Гірэяў крымскія татары. З 1473 да 1482 года яны штогод пустошылі Падолле, Валынь, урываліся і на беларускае Палессе. Найбольш знішчальным быў паход 1482 года, калі з намовы маскоўскага вялікага князя Івана III арда Менглі-Гірэя наляцела на Падняпроўе, захапіла Кіеў і спаліла яго разам з замкам. Татары пабурылі і абрабавалі хрысціянскія бажніцы. Асабліва пацярпеў Пячорскі манастыр, у якім наезнікі ** пазабівалі манахак, выграблі начынне, скарбы... А залатыя рэчы з Сафійскага сабору Менглі-Гірэя падараваў ініцыятару паходу — Івану III.

Аднак найвялікшую трывогу выклікалі падзеі на ўсходніх межах Княства, дзе ўсё больш адкрытую варожасць дэманстравала Маскоўская дзяржава. Вялікі князь маскоўскі Іван III (1462—1505) падпарадкаваў Разань і Пскоў, затым падбіў Ноўгарад Вялікі і ў 1485 годзе нарэшце перамог апошняга канкурэнта Масквы — княства Цверскае. Маладая цэнтралізаваная дзяржава ўсугуч падышла да ўсходніх межаў Вялікага Княства. Парадніўшыся

* *Інкарпарацыя* (ад лац. *incorporatio* — уключэнне) — такое аб'яднанне дзяржаў, калі адна паглынае другую і робіць яе сваёй складовай часткай.

** *Наезнікі* — удзельнікі наезду.

праз шлюб з Палеалогамі — уладарамі магутнае калісь Візантыйскае імперыі, Іван III прыняў за дзяржаўны герб арла візантыйскіх цэзараў і назваў сябе «государем всея Руси». Новы тытул сам па сабе пастулаваў напрамак далейшай экспансіі. Зрэшты, ідэю «адзінай Русі» маглі падказаць яму (прынамсі, пераканаць, што гэта рэальна) і шматлікія перабежчыкі з Вялікага Княства Літоўскага.

Адным з першых у 1481 годзе на бок Масквы перабег, ратуючыся ад кары, удзельнік нядаўняга замаху на Казіміра Ягайлавіча князь Хведар Бельскі. У 1483 годзе здрадзіў князь Іван Варатынскі, у 1487 — Іван Бяляўскі, у 1489 — Дзімітр Варатынскі, праз колькі гадоў — Хведар Адоеўскі... Прыняўшы падданства маскоўскага ўладара, здраднікі захоўвалі за сабою зямельныя надзелы ў Вялікім Княстве Літоўскім і практычна ўключалі іх у склад Маскоўскай дзяржавы. Яны заўзята помсцілі сваёй былой Айчыне, робячы бесперапынныя набегі на яе ўскрай.

Гэтак без абвяшчэння адкрытай вайны ў апошнім дзесяцігоддзі панавання Казіміра Ягайлавіча на ўсходніх межах Княства пачаліся сапраўдныя ваенныя дзеянні. У 1486 годзе людзі Івана III напалі на Мцэнск і Любуцк, спалілі іх, а жыхароў забралі ў палон. Затым яны хадзілі на Вязьму. У 1489 годзе зноў спустошылі Мцэнск і Любуцк, зрабілі рэйд на Тарапец, праз лета — на Віцебшчыну. У 1491 годзе наезды паўтарыліся. Яшчэ праз год адбыўся напад на Браншчыну. Што да Вяземшчыны, дык яна цярпела ледзь не штогод.

Іван III узяўся «збіраць» пад сваёй уладай усе ўсходнеславянскія землі. Тэрыторыі Беларусі і Украіны называліся «дединою и отчиною» вялікіх князёў маскоўскіх. Ужо ў 1489 годзе Казімір Ягайлавіч пачуў адкрыты папрок Івана III: «Нашы гарады і воласці, і землі і воды кароль за сабою трымае...»

Маскоўскі манарх пільна сачыў за падзеямі ў Княстве ды рыхтаваўся да рашучых дзеянняў. Ён знайшоў падыход да хана крымскіх татароў і, зрабіўшы ў 1474 годзе з ім мірнае пагадненне, называючы Менглі-Гірэя «братом и другом», накіроўваў пустошыць землі суседзяў. Пасля знакамі-

тага стаяння на Угры (1480 год) знікла нават фармальная залежнасць Масквы ад Залатой Арды. Вайна Маскоўскай дзяржавы з Вялікім Княствам Літоўскім рабілася няўхільнаю ды штогоду бліжэйшаю.

Яна грывнула адразу, як толькі Іван III даведаўся пра смерць Казіміра Ягайлавіча *. Маскоўскі пасол, высланы яшчэ ў траўні 1492 года, пачуў пра гэта ў дарозе і шпарка паімчаўся назад, нават не заязджаючы да новага манарха Вялікага Княства — Аляксандра. І па якім часе — яшчэ ўлетку — з-за маскоўскай мяжы на захад вырушылі тры вялікія арміі. Яны занялі Мцэнск, Любуцк, Масальск, Сярпейск, Вяземшчыну. Іх падтрымала новая хваля князёў-перабежчыкаў. Смаленскі ваявода Юры Глябовіч вярнуў быў колькі гарадоў, але ў 1493 годзе маскоўскія войскі прасунуліся яшчэ далей ды захапілі Вязьму, а князя Міхала Вяземскага, які змагаўся да апошняга, забралі ў палон, дзе той і памёр. Кіеўшчыну ж і Чарнігаўшчыну пустошыў прыяцель Івана III — валадар крымскае Арды.

Вялікі князь Аляксандр аніак не чакаў разрыву «вечнага міру» з Масквою і не хацеў гэтае вайны. Ён накіроўваў да Івана III паслоў са скаргамі і прапановамі — адно каб спыніць экспансію. У 1494 годзе паслы Вільні Пётра Белы і Станіслаў Гаштаўт не толькі абмяркоўвалі ўмовы мірнага пагаднення з Масквой, але і ўрачыста папрасілі рукі Іванавай дачкі Алены для Аляксандра. Такі шлюб, думалася, зменіць узаемадачынненні дзяржаў да лепшага, стрымае агрэсію Івана III.

Пасля заручынаў адразу было падпісанае замірэнне. Вялікае Княства Літоўскае мусіла саступіць Маскве вялізныя тэрыторыі. Хоць Мцэнск, Сярпейск і Бранск вярталіся, да Івана III адыходзіла Вязьма, і ягоныя ўладанні цяпер вострым клінам уразаліся ўглыбкі Княства.

Аднак у Вільні радаваліся й такому міру. Шэраг удзельнікаў вайны і перамоў атрымалі ўзнагароды. Сярод іх быў і Канстанцін Астрожскі з братам, узнагароджаны Аляксандрам за асабістую ва-

* *Кароль і вялікі князь Казімір Ягайлавіч памёр 7 ліпеня 1492 года ў Гародні, па дарозе да Вільні.*

енную чыннасць. Для Астрожскага — вопытнага змагаара з татарамі — баі з маскоўскімі войскамі тады былі першыя.

У студзені 1495 года княгіня Алена пакінула Маскву ды з вялікаю світаю князеў выехала да Вільні. Па дарозе іх урачыста віталі гарматнымі стрэламі ў Смаленску, Віцебску, Полацку, а ў мястэчку Маркаў* нявесту сустракалі 60 давераных асобаў Аляксандра на чале са Станіславам Кішкам, Канстанцінам Астрожскім і Васілём Глінскім. Яны падалі Алене шыкоўны, абцягнуты аксамітам вазок, у які было ўпрэжана 8 белых коняў з пазалочанай збруяй...

На жаль, дынастычны шлюб не прынёс жаданага спакою. Іван III хоць і не вёў цяпер супраць зяця адкрытае вайны, затое актывізаваў Менглі-Гірэя. Наезды татараў на Вялікае Княства Літоўскае сталі зноў штогадовыя: 1494, 1495, 1496, 1497, 1498... Яны дзейнічалі вялікімі сіламі і ў 1494 годзе, напрыклад, разбілі пад Вішняўцом высланыя супраць іх войскі Кароны** і Княства. У барацьбу з небяспечным ворагам неўзабаве актыўна ўключыўся і князь К. Астрожскі. А ў 1496 годзе татараў прыйшло яшчэ болей. Імкліва пранесліся яны аж да Луцка, спалілі Жыдзічынскі манастыр і маглі беспакарана вяртацца: нешматлікія аддзелы К. Астрожскага, С. Гальшанскага і В. Храптовіча самі схаваліся ў мурах замка горада Роўна. Ворагі спрабавалі выбіць іх з замка ці змардаваць абложваю. І каб выйсці жывымі з Роўна, князі мусілі аддаць татарам вялізны выкуп.

Затое налета К. Астрожскі квітам паквітаўся з татарамі. Ажно тройчы наляталі тыя на землі Украіны і Беларусі. І ўсе тры разы князь Канстанцін пераможна разганяў іхныя загоны***—пад Мазыром, каля Палоннага на рацэ Уша і пад Ачакавам, дзе супольная экспедыцыя Аляксандра грамі-

* Цяпер вёска ў Маладзечанскім раёне.

** Карона — кароткая форма афіцыйнага назву Карона Каралеўства Польскага; гэтак з сярэдзіны XIV стагоддзя звалася польская дзяржава.

*** Загон — аддзел конніцы, галоўным чынам татарскай; тактычная адзінка для дзеянняў на чужой тэрыторыі.

ла войскі Махмет-Гірэя, а князь Астрожскі нават захапіў на які час у палон самога хана.

Пасля гэтага стары гетман Вялікага Княства Пётра Белы, адчуваючы хуткую смерць, раіў Аляксандру Казіміравічу аддаць гетманства менавіта Канстанціну Астрожскаму. «Князь Астрожскі, Канстанцін, можа замяніць мяне для Айчыны, маючы рэдкія вартасці»,— сказаў ён гаспадару. І ў верасні 1497 года К. Астрожскі атрымаў чын галоўнага начальніка над войскамі дзяржавы — гетмана найвышэйшага, а праз год — пасаду намесніка брацлаўскага, звенігародскага і вінніцкага. Ніхто яшчэ не атрымліваў гэтакага чыну і дзяржаўнай пасады ва ўзросце 37 гадоў!

ТРАГЕДЫЯ НА ВЕДРАШЫ

*Абвастрэнне канфрантацыі * Пачатак новай
вайны * Наезд Менглі-Гірэя * Імклівы марш
Астрожскага * Чагіры супраць сарака * Страш-
ная параза * Апеляцыі вялікага князя Аляк-
сандра*

Шлюб вялікага князя Аляксандра з Іванавай дачкою мала паўплываў на ўзаемадачынненні дзвюх дзяржаў. На ўсходзе Княства было не да спакою. Ужо адразу пасля падпісання мірнае дамовы Мцэнская воласць пацярпела ад рабаўніцкага нападу маскоўскіх служылых людзей. У 1496 годзе такі ж наезд быў зроблены на Тарапецкую воласць. Праз тры гады клубы шэрага дыму віліся над усёй Тарапецкай зямлёй і гэтак далей.

Вялікі князь Аляксандр усё ж не спадзяваўся, што ягоны «брат і цесць» гэтак хутка распачне новую вайну. Таму і замкаў памежных як след не рыхтаваў, і войска належнага не набіраў.

Затое Іван III увесць 1499 год актыўна займаўся дыпламатычнай падрыхтоўкай вайны. Вяліся перамовы з Даніяй, хадзілі паслы ў «італійскія гарады», вяртаючыся адтуль з мноствам гарматнікаў, майстроў фартыфікацыі...

Неўзабаве дайшло і да адкрытага абвастрэння канфрантацыі з Вялікім Княствам Літоўскім. На пачатку 1500 года Аляксандру здрадзіў Сымон Бельскі (брат і спадчыннік Хведара Бельскага, удзельніка вядомага замаху на караля і вялікага князя Казіміра) ды ў красавіку прыйшоў у Маскву. Іван III афіцыйна паведаміў Аляксандру, што прыняў да сябе на службу князя Бельскага. Затым на бок Масквы перакінуліся Мцэнск і Сярпейск. Стала ведама, што і князі Старадуба ды Ноўгарада-Северскага пасля таемных перамоў з Іванам III

хіляцца да здрады. Маўляў, ратуючы праўдзівую веру. На самой жа справе не веру ратавалі перабжчыкі, а свае «жываты», бо ведалі ўжо ад маскоўскіх шпегаў, што вось-вось грымне новая вайна...

У сталіцы яшчэ паспеў з'явіцца ганец з Вільні, які паведаміў пра хваробу княгіні Алены. Потым Аляксандр накіраваў да Івана III пасла з пратэстам, што той бярэ на службу падданных Вялікага Княства Літоўскага. Іван III адхіліў пратэст. З Масквы да Вільні выехаў упаўнаважаны, які мусіў афіцыйна абвясціць скасаванне мірнага пагаднення. Але яшчэ раней на захад «воровским обычаем» рушылі маскоўскія войскі.

Ужо распачаўшы вайну, маскоўскі ўладар дыпламатычна апраўдваўся, наракаючы, што Аляксандр Казіміравіч жонку сваю, ягоную (Іванаву) дачку Алену, ды беларускіх праваслаўных князёў гвалтам цягне, каб перайшлі да рымскае веры. Мяккі Ягайлавіч, які патрабаваў «права іх хрысціянскага анічым не ўціскаць» (нават калі каталік пераходзіў у праваслаўе), абвінавачваўся ў жорсткім пераследзе праваслаўнай веры: «Колко велел поставляти божниц Римского закону в русских городах, в Полоцку и в иных местах, да жон от мужов и детей от отцов с животы отнимаючи, силою окрещают в Римский закон» *. Выходзіла, быццам здзек з праваслаўных і выклікаў пераход на бок Масквы Сымона Бельскага ды іншых падданных Аляксандра. Маўляў, Бельскі, «не жадаючы быці адступнікам грэцкага закону і не жадаючы сваёй галавы страціць, да нас паехаў службыць і са сваёй вочынай. Дык якая ж яго ў тым здрада?»

Аляксандр адказваў, што ў Вялікім Княстве Літоўскім шмат людзей грэцкае веры, ды лепшых, чым здраднік Бельскі, і сілаю іх аніколі ні ён, ні продкі ягоныя Ягайлавічы да каталіцтва не вялі. І вялікую княгіню Алену, вядома ж, зусім не прымушаюць мяняць веру. «...І здзіўляемся мы таму, што ты ... ліхім тым людзям, каторыя ж запам'яталі гонар і душы свае і жалаванне нашае, здра-

* *Узапраўды грэцкая царква на той час не была такой безабароннай і не цягнула такога ўціску. Прыкладам, Казімір Ягайлавіч фундаваў на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага тры каталіцкія храмы і ажно сем (!) праваслаўных.*

дзіўшы нас, гаспадара свайго, да цябе паўцякалі, больш, чымся нам, верыш...» — абурана пісаў ён маскоўскаму ўладару.

Што да распачатае вайны, дык вялікі князь Аляксандр нагадваў, як шмат разоў накіроўваў ён у Маскву сваіх паслоў, каб урэгуляваць канфлікты дыпламатычна, аднак Іван III выявіў «вялікую непрыязь» да Вялікага Княства Літоўскага. Людзі ягоныя пачалі чыніць «вялікія крыўды ў землях і ў водах, і ў тацьбах, і ў разбоях, і ў рабунках, і ў іншых многіх рэчах». Пераконваючы маскоўскага манарха не праліваць больш хрысціянскае крыві, Аляксандр адзначаў, што ён ані ў чым не мае віны перад Іванам III і ўся віна за кроў ляжа на таго, хто парушыў мірную дамову, хто здрадзіў сваёй клятве на крыжы.

Тым часам галоўнае маскоўскае войска пад кіраўніцтвам ваяводы Якава Захар'іна і казанскага царэвіча Махмет-Аміна ўжо займала Севершчыну, забірала Бранск, Ноўгарад-Северскі, Старадуб... Другое войска, на чале якога быў Юры Захар'ін-Кошкін, выйшла з Вязьмы і ў чэрвені здабыло Дарагабуж. Трохі пазней з Вялікіх Лукаў на Тарапец рушыла трэцяе войска...

Татары, якія й раней ані году не давалі спакою паўднёвым землям Вялікага Княства, цяпер насядалі яшчэ актыўней. Менглі-Гірэй тады пісаў Івану III: «Ты можаш дастаць сабе Кіеў і гарадок Чаркаск, я з радасцю перасялюся на бераг Дняпра, нашы людзі будуць твае, а твае — нашы»; на што маскоўскі ўладар адказваў: «Старанна малю Бога аб вяртанні нам старадаўняй вотчыны, Кіева, і думка аб бліжнім суседстве з табою, маім братам, вельмі для мяне прыемная»*.

У 1500 годзе татары пайшлі шырокім фронтам — напалі на Валынь, Малапольшчу, Берасцейскую зямлю: «У Літоўскай зямлі ваявалі Берасце і пасад спалілі, а з горада выкуп узялі, ды ваявалі Камянец-Літоўскі...» Тактыка ахопу вялікай тэрыторыі павінна была скаваць войска Княства і перашкодзіць хуткаму падыходу дапамогі з Польшчы.

* Карамзін Н. М. *История государства Российского*. М., 1989. Кн. II, т. VI. С. 181.

шчы. Галоўную ролю ў арганізацыі абароны краіны браў на сябе гетман найвышэйшы — Канстанцін Астрожскі. Паспешліва мабілізаваўшы ўсіх, каго было можна, ён сабраў 3500 вершнікаў* і ўжо ў траўні 1500 года выправіўся з Вільні на ўсход — «сцерагчы межы».

Маскоўскія ваяводы даведаліся пра рух корпуса Астрожскага, калі той ужо пакінуў Менск і кіраваўся на Смаленск. Яны папрасілі сабе падмогі. Іван III кінуў пад Дарагабуж войскі ад Старадуба і Цверы, а галоўным кіраўніком усяго злучэння прызначыў аднаго з найлепшых сваіх ваяводаў Данілу Шчэню.

Пераадолеўшы каля 350 вёрстаў, Астрожскі ўвайшоў у Смаленск ужо апошнімі днямі чэрвеня. Большыя сілы на чале з самім Аляксандрам, якія рухаліся следам, тады толькі падыходзілі да Менска. Нельга было губляць часу. Умацаваўшы корпус смаленцамі на чале з намеснікам Станіславам Кішкам, Астрожскі праз тыдзень пакінуў горад і накіраваўся проста на групоўку ваяводы Кошкіна, якая стаяла каля Ведрашы — невялікай рачулкі, што ўпадала ў Селню, прытоку Трасны, за колькі міляў на захад ад Дарагабужа. Ахоўваць Смаленск засталася зусім невялікая залога — гэтак верылася, што большай сілы і не спатрэбіцца, бо вораг будзе разбіты ці хоць стрыманы.

Злоўлены пад Ельніяю «язык» паведаміў, што да Кошкіна паспелі падысці падмацаванні і цяпер злучаныя маскоўскія сілы маглі сягаць 40 тысяч. У Астрожскага ж налічвалася каля чатырох з паловай тысяч вершнікаў... Далей па дарозе весткі пра такую колькасць непрыяцельскага войска пацвердзіліся. Весці 4 на 40 тысяч — ці ж не самага губства? Але пасля нядоўгай нарады гетман цвёрда намерыўся: «Мала ці многа масквічоў будзе, ды толькі ўзяўшы Бога ў падмогу біцца з імі, а не біўшыся з імі назад не вяртацца»**.

Каб з'явіцца перад ворагам нечакана і навязаць яму сваю тактыку бітвы, харугвы збочылі з дарогі ды пайшлі праз густы лес і балота. 14 ліпеня першыя з іх наблізіліся да Ведрашы. Маскоў-

* Strykowski M. *Kronika Polska*. Warszawa, T. 2. S. 309. 1846.

** Полное собрание русских летописей. М., 1975. Т. 32. С. 176.

скія палкі яшчэ стаялі на правым беразе, на шырокім Міцькавым полі, што каля вёскі Лапачына. «Было масквы 40000 конных, апроч пешых, а літвы чатыры з паловай тысячы». Угледзеўшы блізка ад сябе непрыяцеля, маскоўцы ажывіліся ды пачалі шукаць зручнага месца для пераправы. Іхны перадавы полк паспеў перайсці на левы бераг і распачаць там бой да падыходу асноўных сіл Астрожскага. Конніца гетмана проста з паходных калонаў размяркоўвалася ў баявым парадку ды ўключалася ў бітву. Без цяжкасцяў разбіўшы перадавы полк, яна сама пераправілася на правы бераг Ведрашы ды заатакавала галоўныя сілы ваяводы Шчэні*.

Пачалася сеча, якая доўжылася амаль цэлы дзень. «І сышліся абодва палкі ў бітве, і біліся да шасці гадзін абодва палкі...» Маскоўскія ваяводы сціскалі стомленае доўгім маршам, зусім малалікае войска Астрожскага ды накідалі яму сваю тактыку бою. Нарэшце ўдар іх засаднага палка, які абышоў пабаявішча лесам ды каршуном наляцеў збоку, канчаткова вырашыў зыход няроўнага міжбою. Рэшткі гетманавых людзей кінуліся ўцякаць, аднак мала хто ўратаваўся. Пераможцы разбурылі мост праз раку Трасну ў тыле зможаных ды бязлітасна секлі іх, тапталі, тапілі — «з-за трупаў конь не скакаў...»

Гэтак загінулі амаль усе, хто прыйшоў з Астрожскім да Ведрашы,— найлепшыя ваяры Вялікага Княства! Уцячы адтуль здолелі адно колькі сотняў з чатырма ротмістрамі ды Станіславам Кішкам. Наваградскі намеснік Іван Храптовіч, маршалак Рыгор Осцікавіч, Мікалай Глябовіч і шмат хто іншы трапілі ў палон. Сярод захопленых у няволю быў і паранены гетман Канстанцін Астрожскі.

Вестка пра страшную трагедыю на Ведрашы дайшла да Аляксандра, калі той з войскам ужо мінаў Барысаў. Вялікі князь быў ашаломлены, аднак не страціў рашучасці і паспешаўся ўмацоўваць абарону Оршы ды Смаленска. Пасля рушыў

* *Herbst St. Bitwa nad Wiedrosza 1500 r. // Wieki średnie. Warszawa, 1962. S. 280.*

да Полацка, бо і з поўначы дзяржаве пагражалі маскоўскія войскі — пскоўскія палкі князя А. Аба-ленскага.

Для ваяводаў Івана III перамога пад Дарага-бужам далася гэтак дорага, што яны адразу пасля бітвы зноў папрасілі падмацавання. Прыйшлі два свежыя палкі. Тады ж з Масквы ў Крым да Гірэя паімчаліся ганцы з просьбаю Івана III яшчэ раз ударыць па Вялікім Княстве. Аднак час быў згублены. Эфект ад грандыёзнай перамогі не быў скарыстаны напоўніцу. Цяпер ваяводы мусілі мець справу з новымі сіламі, прыведзенымі Аляксандрам, з умацаванымі і гатовымі да адпору залогамі гарадоў. Пасля Ведрашы яны захапілі бадай толькі Пуціўль і Белае ды заняліся пусташэннем воласцяў. У сталіцы ж Маскоўскай дзяржавы трыумфавалі — «бысть тогда радость велия на Москве».

А Вялікае Княства Літоўскае аблятала змрочная навіна пра лёс корпуса Астрожскага. Ад 1435 года не вяло яно вялікіх войнаў, не практыкавалася ў бітвах і менш за ўсё чакала вось такога выніку канфрантацыі з Масквою. Фактычна Маскоўшчына ў 1500 годзе ўпершыню здабыла значную перамогу над Вялікім Княствам. Першую вялікую перамогу ў адкрытай палявой бітве, якіх раней маскоўскія ваяводы пазбягалі.

Разгублены Аляксандр у шматлікіх пасольскіх лістах спрабаваў апеляваць да хрысціянскае маралі і заклікаў свайго цесця апамятацца. Нагадваў, што той без аніякае прычыны парушыў «дакончанне і крыжовае цалаванне», што, «пра годнасць сваю забыўшыся і запісы парушыўшы», Іван III павёў на Вялікае Княства Літоўскае свае шматлікія войскі і «паганства многае», што ваяводы маскоўскія тут «шкоды вялікія ўчынілі, замкі знакамітыя паздабывалі, воласці папалілі і людзей пабралі ... да Масквы завялі».

Хаўрусніку Маскоўшчыны Менглі-Гірэю Аляксандр пісаў пра падступнасць Івана III, спрабуючы нейтралізаваць паўднёвага суседа: «...калі ён нам, зяцю свайму, слова свайго, дамовы і прысягі не стрымаў, хіба ён будзе табе доўга стрымліваць? А што братам сваім родным парабіў такса-

ма праз прысягу, і якою смерцю іх памарыў, і іншым суседзям сваім тое чыніць».

У граматах да заволжскага хана Шах-Ахмета і да сваіх братоў — караля польскага Яна Альбрэхта і караля венгерскага Уладыслава — Аляксандр прасіў дапамогі ў вайне супраць «такога падступнага і непамятнага непрыяцеля», дакляраваў рашучасць «землі свае бараніці і за крыўды свае яму мсціці», аднак на справе быў схільны любым шляхам залагодзіць канфлікт, каб хутчэй пазбавіцца жахлівае вайны. Нават па гэтых граматах да манархаў заўважалася слабасць вялікага князя Аляксандра: просячы дапамогі ў вайне, ён адначасова прасіў паспрыяць яму ў замірэнні. Ён жадаў міру, міру з Іванам III, які захапіў усю Севершчыну, частку Смаленшчыны ды іншыя ўсходнія землі Вялікага Княства Літоўскага!..

Трагедыя на Ведрашы сталася тым заломам, які пазначыў пачатак новых часоў у супрацьстаянні дзвюх найбуйнейшых дзяржаў Усходняй Еўропы — часоў маскоўскай ініцыятывы.

КАЙДАНЫ МАСКОЎСКАЙ НЯВОЛІ

*Зняволены гетман у Волагдзе * Замірэнне і страты * Бітва пад Клецкам * Ультыматум Аляксандра і чарговая вайна * Бунт Глінскага * Астрожскі на маскоўскай службе * Вяртанне абаронцы*

Узрадаваныя ваяводы добра разумелі, што за незвычайны вязень трапіўся ім пад Дарагабужам. У залітых волавам кайданах прывезлі Астрожскага ў Маскву, да Івана III, і трымалі там пад асабліва пільным наглядам. Маскоўскі двор не збіраўся ні на якіх умовах вяртаць яго Княству — ні праз абмен, ні праз выкуп. Ад гетмана дамагаліся аднаго: каб перайшоў на службу да Івана III.

Апошні раз закутага ў кайданы Канстанціна Астрожскага бачылі ў Маскве на пачатку 1501 года паслы братаў Аляксандра — караля польскага Яна Альбрэхта і караля венгерскага Уладыслава, а таксама Станіслаў Нарбут, які быў у складзе пасольства ад Вялікага Княства Літоўскага. Гэта ён тады адважна гаварыў Івану III: «Ты пачаў лютую вайну і пусціў агонь у нашу зямлю, узяў у палон гетмана і паноў, высланых адзіна для абароны мяжы... Спыні праліваць кроў. Вялікія паслы літоўскія гатовы ехаць да цябе для мірных перамоваў».

Тое, што ў 1501 годзе Княства ўзнавіла вунію з Польшчай і паладзіла дыпламатычны хаўрус з нямецкім Ордэнам ды заволжскай Ардой, схіліла Івана III да пачатку перагавораў, хоць раней ён пра іх і слухаць не жадаў. Ягонья ваяводы паспелі яшчэ ў 1502 годзе здабыць Оршу, выпалілі прадмесці Віцебска, ваколіцы Полацка і Мсціслава, за-

бралі ў палон колькі тысяч жыхароў Беларусі — але вайна ўжо канчалася.

Каштоўны нявольнік Астрожскі быў адведзены як найдалей — у Волагду, а рэшту палонных з бітвы пад Дарагабужам размеркавалі па іншых замках. У дзікім, нялюдным краі пацягнуліся змрочныя дні няволі закутага ў жалеза гетмана. І не гэтак ад цяжару жыцця вязня, не ад здзекаў маскоўскай варты пакутаваў Астрожскі. Мройныя згадкі таго няшчаснага дня, абліччы забітых паручнікаў, ротмістраў, безліч пасечаных вершнікаў, якіх прывёў на смерць ён, найвышэйшы гетман, — вось што зноў і зноў уваскрасала ў памяці, мільгачэла ўваччу, да болю сціскала сэрца...

На Ведрашы здарылася трагічна непапраўнае. Вязень валагодскага астрога цяпер глыбока ўсведамляў тую непапраўнасць. Скупыя весткі з далёкай Айчыны, што зрэдку даходзілі і да Волагды, маглі толькі пацвердзіць яго трывожныя прадчуванні. Так, для Вялікага Княства Літоўскага тая вайна была цалкам прайграная. Пагадненне аб шасцігадовым замірэнні, падпісанае 25 сакавіка 1503 года, азначала страту Княствам вялізных тэрыторый. Па праве мацнейшага Іван III абвясціў: «Тыя гарады і воласці рускія, каторыя забралі, наша вотчына...» Да Маскоўскай дзяржавы адышлі Чарнігаў, Ноўгарад-Северскі, Бранск, Любеч, Гомель, Старадуб, Мцэнск, Рыльск і г. д. — разам 19 гарадоў і 70 воласцяў, шмат вёсак і гарадзішчаў. Як адзначаў А. Гваньіні, «за адзін ваенны паход і за адзін год Масквіцін захапіў усё тое, што шмат гадоў і з вялікімі цяжкасцямі здабываў вялікі князь літоўскі Вітаўт».

Што да самога К. Астрожскага, дык Масква і пасля замірэння 1503 года не збіралася яго выдаваць. У Вільні гетманам найвышэйшым прызначылі ўжо трэцяга пасля яго князя — Станіслава Кішку. Раней, адразу пасля Ведрашы, гэтую пасаду атрымаў Сымон Гальшанскі, а ў 1501—1502 гадах яе меў Станіслаў Кязгайла.

На аслабленую вайною ды стратаю такіх тэрыторый дзяржаву зноў актыўней пачалі нападаць крымскія татары. Іван III патрабаваў ад Менглі-Гірэя пустошыць не толькі землі Украіны, але і ха-

дзіць «да Слуцка, і да Турава, і да Пінска, і да Менска». У 1503 годзе татары двойчы рабілі наезды на Беларусь, а трэці паход скіравалі на Падолле. У 1505 годзе 5 тысяч татарскіх коннікаў дайшлі да цэнтральнай Беларусі, паставілі кош * пад Менскам і беспакarana гаспадарылі па ўсім наваколлі...

Вялікае Княства Літоўскае ня мела належна арганізаванай рэгулярнай вайсковай сілы, якой баяліся б татары. Апошніх хіба больш за ўсё непакоіла з'яўленне ў Княстве хана разбітай Залатоў Арды — Шах-Ахмета, патэнцыйнага канкурэнта Менглі-Гірэя.

Пасля таго як у лістападзе 1505 года памёр Іван III і яго замяніў старэйшы з сыноў Васіль III, былыя сяброўскія дачыненні Масквы з Крымам сапсаваліся, і Менглі-Гірэй паслаў у Вільню ганцоў, якія прапаноўвалі Аляксандру за смерць або выдачу хана антымаскоўскі хаўрус! Аляксандр пагадзіўся толькі з тым, што заволжскі хан Шах-Ахмет мусіць сядзець у няволі. Задаволены пасол паймаўся ў Крым. Аднак ягоная затрымка выклікала новы наезд татараў.

Менглі-Гірэй накіраваў на Княства двух маладзейшых сыноў з ардою да 12—13 тысяч. Пераправіўшыся каля Лоева цераз Дняпро, тыя дайшлі да Слуцка, пасля да Клецка і адтуль рухаліся ў бок Наваградка ды Ліды. Магло дайсці да трагедыі, бо якраз тым часам у Ліду прыехаў з жонкаю, дваром і скарбам хворы кароль і вялікі князь Аляксандр. Даведаўшыся пра з'яўленне татараў гэтак блізка, той загадаў тэрмінова адвезці яго назад у Вільню. А збіраць войска і выбіваць татараў даручыў гетману найвышэйшаму Станіславу Кішку ды маршалку дворнаму Міхалу Глінскаму.

Кішка з Глінскім хутка сабралі 6 тысяч паспалітага рушання ** і пайшлі на Клецк, дзе знаходзіўся галоўны кош татараў. Па дарозе захварэў гет-

* Кош — татарскі вайсковы лобз пад час наезду, які з'яўляўся базай для дзеяння паасобных загонаў.

** Паспалітае рушанне — шляхецкае войска, якое склікалася пад час ваеннай небяспекі для дзяржавы паводле пастановы вялікага князя, паной-рады, вальнага сойма.

ман, і каманду над войскам пры поўнай згодзе старэйшых чыноў пераняў Міхал Глінскі.

Уранку 5 жніўня 1506 года конніца Глінскага падышла да Клецка і спынілася перад ракою Лань, на другім беразе якой стаялі ўжо падрыхтаваныя да бітвы татары. Збудаваўшы пад абстрэлам дзве галі, той пераправіў свае войскі цераз раку ды імкліва заатакаваў татараў дзвюма калонамі. Ворагі не вытрымалі націску і кінуліся ўцякаць. Далёка яшчэ вершнікі Глінскага гналі пашматаныя рэшткі іх загонаў. Там, пад Клецкам, яны вызвалілі 40 тысяч жыхароў Беларусі, якіх татары вялі ў няволю.

Радасную вестку пра поўны разгром крымскіх наезнікаў яшчэ паспелі перадаць Аляксандру, які ўжо ляжаў на Божай пасцелі. Для Вялікага Княства Літоўскага гэта была, бадай, першая перамога такога маштабу над татарамі за колькі трывожных дзесяцігоддзяў. Пасля яе палітыка Kryма да паўночнага суседа пачала мяняцца. З зацятага ворага Княства Менглі-Гірэй неўзабаве нават зрабіўся часова ягоным хаўруснікам.

Аднак ізноў нарасталая напруга на ўсходзе. Сам Аляксандр яшчэ на пачатку 1506 года ўльтыматыўна прапанаваў новаму маскоўскаму манарху «вечны мір» пры абавязковым вяртанні Княству тэрыторый, страчаных тры гады назад. Той, безумоўна ж, адмовіўся. Тады ў Вільні сабраўся вальны сойм з тым, каб ухваліць узброенную акцыю па вяртанні земляў, перадусім — Севершчыны. Пачалася падрыхтоўка да вайны. Разам з Вялікім Княствам Літоўскім антымаскоўскі хаўрус складалі Інфлянты і Крым. Да паходу на Севершчыну сабралася 14 тысяч паспалітага рушання на чале з С. Кішкам. Але Васіль III апярэдзіў хаўруснікаў ды сам ударыў па Княстве. Два шматтысячныя злучэнні — адно з Вялікіх Лукаў, другое з Дарагабужа — уварваліся на Беларусь і ўзяліся пустошыць землі аж да Бярэзіны. Так пачалася чарговая, трэцяя па ліку, вайна.

Новы кароль і вялікі князь Жыгімонт даведаўся пра гэта ў Кракаве. Ён загадаў Станіславу Глябовічу цвёрда абараняць Полацк, Альбрэхту Гаштаўту — Смаленск, а гетману Станіславу Кішку весці

рушанне пад Менск. Калі ж сам манарх 18 траўня 1507 года з'явіўся ў Вільні для пачатку ваенных дзеянняў, маскоўскія войскі ўжо пакінулі межы Вялікага Княства Літоўскага.

Пад канец лета Кішка перайшоў з конніцай да Друцка. Яго паасобныя харугвы пачалі ваяваць маскоўскае памежжа, захапілі 4 невялікія гарады, але хутка вярнуліся. Гэтаксама татары, пасланыя ханам на Севершчыну, неўзабаве павярнулі ды паспяхаліся дамоў, бо Крыму пагражалі нагайцы.

Пад восень 1507 года на Мсціслаў, Магілёў і Оршу напалі ваяводы Я. Захар'ін і В. Холмскі, але сустрэлі там рашучы адпор залогаў. Калі ж да Падняпроўя пайшлі харугвы паспалітага рушання, непрыяцель хутка адступіў у межы сваёй дзяржавы. І ўсё ж становішча на ўсходніх межах было занадта трывожнае, каб распачынаць запланаваны паход на Севершчыну...

Усе гэтыя гады Канстанцін Астрожскі прагна лавіў кожную вестку пра Айчыну і пакутліва перажываў сваю нявольніцкую бяздзейнасць. Па смерці ж Івана III, калі яму чарговы раз прапанавалі адумацца і згадзіцца на прапанову вялікага князя маскоўскага, К. Астрожскі ... не адмовіўся. Узрадаваны Васіль III загадаў як найхутчэй везці гетмана ў Маскву.

Ад зможанага вязня патрабавалі аднаго: падпісаць пісьмовую прысягу на вернасць Васілю III. А давалі яму за тое волю ў Маскоўшчыне, годнасць баярына, зямельныя ўладанні і галоўнае, дзеля чаго яго так доўга трымалі,— высокі вайсковы чын. Ён мусіў камандаваць асобнымі памежнымі сіламі; абараняць краіну ад татарскіх наездаў. Тэкст прысягі вымагаў рабскай пакоры і адданасці. «...Буду абавязаны служыць яму <Васілю III> і дзецям яго да смерці... Аніякага зла яму ці дзецям ягоным чыніць і нават думаць пра тое ня мушу... Калі ж супраць таго ўсяго ў нечым адступлюся... пакараць мяне вольны смерцю залежна ад маёй віны... і ня будзе мне літасці Божай ні ў гэты век, ні ў будучы»,— чытаў Астрожскі. І паставіў 18 кастрычніка 1506 года свой подпіс пад гэтымі радкамі. А маскоўскі мітрапаліт пацвердзіў яго.

Праз колькі месяцаў паспяховай дзейнасці супраць татараў новы ваявода ўжо карыстаўся даверам у маскоўскага двара і мог самастойна адлучацца па справах.

Ці не гэтага чакаў ён усе шэсць змрочных гадоў?

У жніўні 1507 года Астрожскі выехаў з Масквы на Севершчыну, каб пракантраляваць там пільнасць сваіх залогаў. Адтуль, з татарскага памежжа, і пачаўся яго апошні кідок да волі. Далёка абыходзячы гарады, мінаючы людныя дарогі, ён безаглядна ўцякаў з краіны, якая драпежна абрынулася ды ўжо колькі гадоў паліла і нішчыла яго Айчыну. Ён уцякаў з краіны, якой не цяпеў, з якой мусіў і даўно прагнуў змагацца...

Пераапанутыя ў сялян, Астрожскі з ардынарцам супакоіліся, толькі ўбачыўшы старожу Вялікага Княства Літоўскага — вершнікаў у бліскучых шышаках, з адмысловымі тарчамі *, даўгімі дзідамі і лёгкімі кордамі. А 25 верасня яны былі ўжо ў роднай Вільні...

«Любоў да Айчыны і нянавіць да Расіі прымусілі яго асароміць сябе ганебнай справай: ашукаць манарха, мітрапаліта, парушыць клятву, статут годнасці і сумлення...» — сурова напіша М. М. Карамзін. Аднак Айчына, любоў да яе — хіба ж гэта не найвышэйшы статут годнасці ды сумлення?

Вяртанне Канстанціна Астрожскага стала значнай для Княства падзеяй. Жыгімонт адразу вярнуў яму Брацлаўскае староства. У дадатак князь атрымаў пасады старасты луцкага і маршалка вальнскага. Ды ці не сама важнейшым было вяртанне чына гетмана найвышэйшага, які ўжо праз месяц Жыгімонт забраў у Станіслава Кішкі і перадаў яму. Трэба было бараніць краіну. Другі таленавіты ваяр Міхал Глінскі не браў ніякага ўдзелу ў ваенных падзеях таго году. Наадварот, якраз праз яго дзяржава неўзабаве зноў апынулася ў небяспецы.

Князь Міхал Глінскі даводзіўся дзядзькам Канстанціну Іванавічу. Паводле слоў самога Менглі-Гірэя, гэта быў «першы малойца» на ўсё Вялікае

* Тарча — лёгкі шчыт конніка пераважна трохкутнай формы.

Княства. Свае юначыя гады ён правёў у Нямеччыне, на вайскавай службе ў саксонскага герцага, дзе шмат чаму навучыўся і здабыў немалую славу. Вярнуўшыся на радзіму, карыстаўся асаблівай павагай і даверам вялікага князя Аляксандра ды займаў пры ім важныя дзяржаўныя пасады. Аднак трэба ж было такому здарыцца, што праз Глінскага трапіў у няміласць да манарха троцкі ваявода Ян Забярэзінскі і ў выніку нават страціў ваяводства! З таго часу Забярэзінскі ледзь стрымліваў нянавісць да маладога князя і дзе мог ціха шкодзіў яму. Калі ж не стала Аляксандра, ён абвінаваціў Глінскага ў дзяржаўнай здрадзе, а будучаму манарху Жыгімонту перадаў вестку, што герой бітвы пад Клецкам збіраецца сам заняць велікакняскі пасада. Абражаны Глінскі прасіў Жыгімонта разгледзець гэтую справу на судзе, зняць з яго абвінавачанні, а Забярэзінскага пакараць за паклёп, але той усё адкладваў судовы разбор. Тады самалюбівы князь узняў бунт помсты.

Здарылася гэта лютымі маразамі на самым пачатку 1508 года. Сабраўшы з родных і блізкіх войска ў 700 коннікаў, бунтоўны князь вырушыў са свайго Турава на расправу з Я. Забярэзінскім *. Таго знайшлі ўжо 2 лютага ў маёнтку пад Гародняй і адсеклі яму галаву. Затым паспрабавалі ісці на Коўну, каб схапіць там важнага заложніка — Шах-Ахмета, аднак давялося вярнуцца. Міхал Глінскі пачаў рассылаць з Турава лісты па краіне з прапанавай далучыцца да яго. Сюды ж, у ягоную рэзідэнцыю, неўзабаве прыехаў пасланец Масквы дзяк Г. Маклакоў. Глінскаму прапанавалі прыняць падданства Васіля III. Масква гарантавала, што аддасць у поўнае валоданне бунтаўніку ўсе гарады і воласці, якія мае і якія яшчэ здабудзе сілай. І Глінскі пайшоў на ўсё... Іронія лёсу: славы герой Клецкае бітвы стаўся здраднікам Айчыны.

Хутка ягонія людзі забралі Мазыр (яго здаў Глінскаму мазырскі намеснік), пайшлі на Слуцк ды сутыкнуліся там з рашучай абаронай. У Міхала Глінскага сталі з'яўляцца ня толькі маскоўскія

* Герберштейн С. Записки о Московии: Пер. с нем. М., 1988. С. 189.

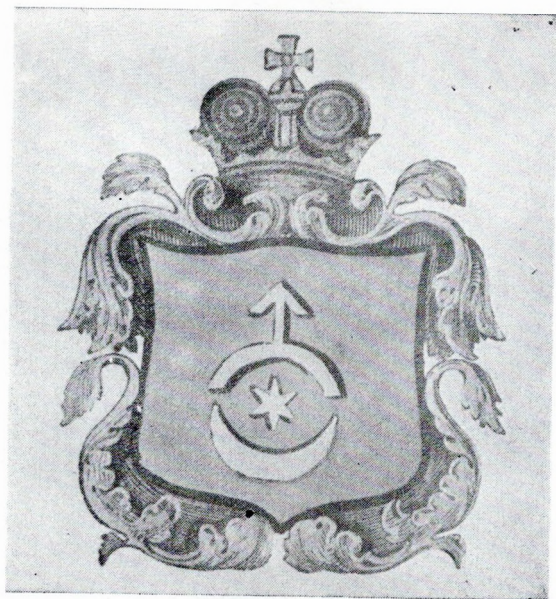
людзі, але і паслы крымскія, малдаўскія. Планава-ліся вялікія ваенныя дзеянні. Трэба было толькі дачакацца маскоўскага войска.

І ваяводы паспяшаліся. Ужо ў красавіку 1508 года на Смаленск павялі палкі Я. Захар'ін з Масквы і Д. Шчэня з Вялікіх Лукаў. Асобныя групы ішлі на Полацк і Слуцк. А да Глінскага пад Бабруйск прывялі свае палкі князь В. Шамяціч і А. Мажаўскі. На пачатку траўня яны разам пайшлі на Менск. Аблажыўшы горад, іх войска занялося рабаваннем і пусташэннем ваколіцаў Менска, хадзіла адтуль ажно да Слоніма.

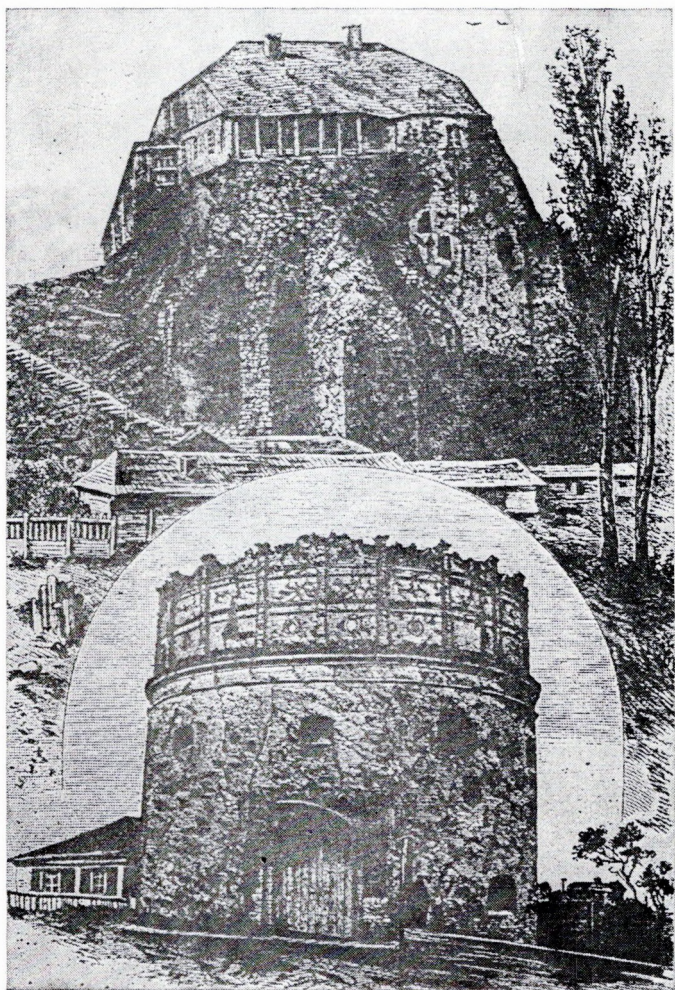
Толькі тады дайшло да мабілізацыі сілаў на абарону краіны. Гетман Астрожскі першы сабраў вершнікаў і рушыў на свайго бунтоўнага дзядзьку. Ужо ў траўні ён заняў Тураў, гняздо паўстанцаў. У Лідзе збіралася шляхецкае рушанне. Сюды праз Берасце ўжо спяшаўся з Кароны і Жыгімонт з 3—4-тысячным войскам палякаў. Калі сілы аб'ядналіся, кароль і вялікі князь прызначыў галоўным начальнікам над імі Канстанціна Астрожскага.

К. Астрожскі атрымаў прызначэнне 5 чэрвеня, а 20-га ўжо ўвайшоў у Менск: Глінскі з маскоўскімі памагатымі адступаў на ўсход. Па слядах негрыяцеля гетман павёў войска на Барысаў, дзе хаваўся ўцякач. Тады Глінскі перайшоў да Оршы, пад якой стаялі маскоўскія ваяводы. Цяпер іх злучаныя сілы налічвалі да 50 тысяч; разам яны спрабавалі як мага хутчэй захапіць стратэгічна размешчаную Оршу.

Хоць Глінскі гарэў жаданнем вялікае бітвы і ўгаворваў не ўхіляцца ад яе маскоўскіх ваяводаў, тыя не падзялялі аптымістычных планаў князя. Для іх тактыкі было натуральным не рызыкаваць войскам у адкрытай палявой бітве, а весці вайну пад мурамі, здабываць замкі і пустошыць воласці. І калі 13 ліпеня да Оршы стала набліжацца 16-тысячнае злучэнне Вялікага Княства і Кароны, яны паспешліва пераправіліся на левы бераг Дняпра і размясціліся ў лесе. На правым беразе ў баявым парадку паасобна спыніліся войскі К. Астрожскага, які кіраваў сіламі Княства, і М. Фірлея, які вёў палякаў. У цэнтры была пастаўленая пяхота, па флангах — конніца. Атакаваць ворага збіраліся

Герб роду Астрожскіх. Князь Канстанцін Іванавіч Астрожскі аб'яднаў у сваім гербе Агоньчык (уверсе) і Ляліву (унізе). Агоньчык — у чырвоным полі палова белай стралы, скіраванай дагары, на паўкрузе; Ляліва — залаты маладзёк ражкамі ўгару, пасярод якога — шасціканцовая зорка

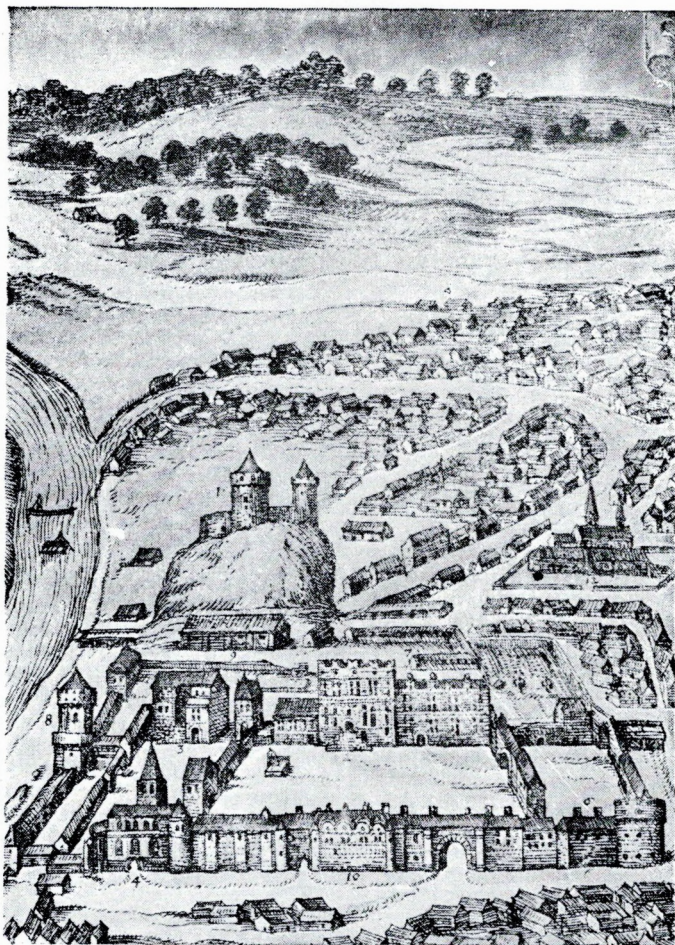
Замак князеў Астрожскіх і вежа на Краснай гары ў горадзе
Астрозе

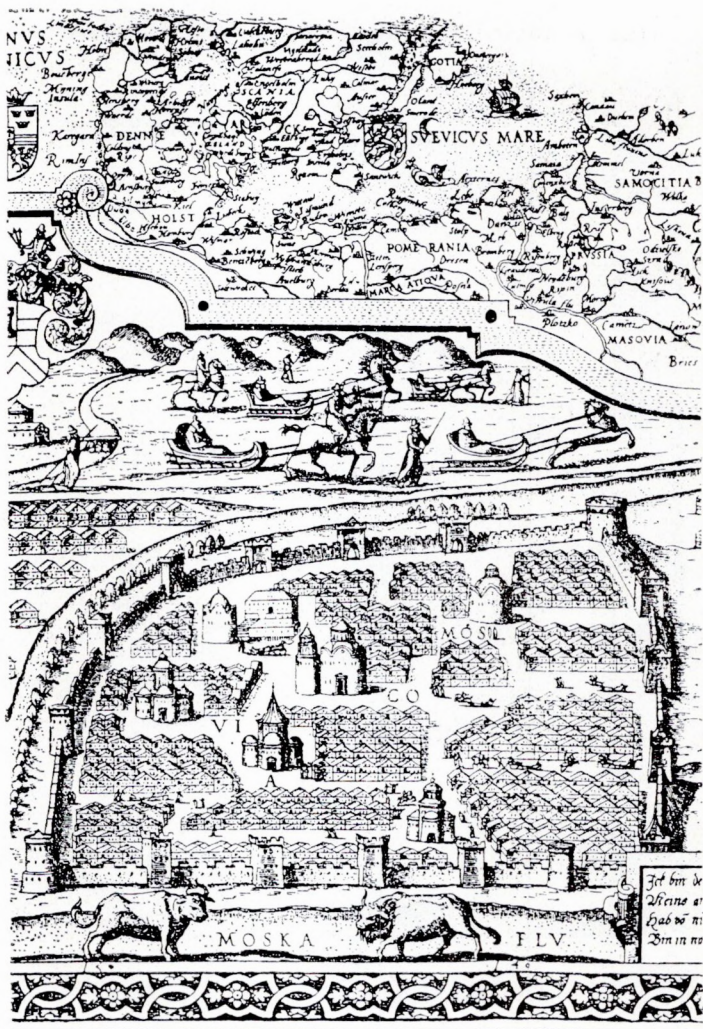
Гаспадар Вялікага Княства Літоўскага Аляксандр. Княжыў з 1492 да 1506 года. З 1501 года быў адначасова польскім каралём. Вызначаўся мяккім характарам, дабрадушнасцю, надта любіў музыку ды спевы. Пры ім для Вялікага Княства пачаліся цяжкія абарончыя войны

Ліцвіны-беларусы XVI стагоддзя. Літаграфія з кнігі «Dzie-
sięciolecie odrodzenia polskiej siły zbrojnej. 1918—1928». War-
szawa, 1928.

Вільня XVI стагоддзя. Заснаваная, праўдападобна, крывічамі ў месцы ўпадзення Вілейкі ў Вялю. Ёсць меркаванне, што напачатку яна мела назоў Крывы Горад (Крывічгорад).
З 1323 года — сталіца Вялікага Княства Літоўскага

План Масквы часоў вялікага князя Васіля III. Фрагмент заходнееўрапейскай карты сярэдзіны XVI стагоддзя

Вялікі князь маскоўскі Іван III. Княжыў з 1462 да 1505 года. Абвясціўшы сябе «государем всея Руси», адкрыта выступіў супраць Вялікага Княства Літоўскага з тэрытарыяльнымі дамаганнямі і распачаў захопніцкія войны

Пячаткі маскоўскага князя Івана III

Войска Вялікага Княства Літоўскага ў XVI стагоддзі.
З гравюры М. Цюндта 1568 года

Palom occipital Le
De palom occipital Le
Baptist

Баярын Вялікага Княства Літоўскага сярэдзіны XVI стагод-
дзя. Баяры складалі стан вайскова-служылых людзей і зем-
леўласнікаў, блізкіх да шляхты

Вялікі князь літоўскі і кароль польскі Жыгімонт Стары. Княжыў у 1506—1548 гадах. На Беларусі пакінуў па сабе добрую памяць. Паводле слоў Івана Мясешкі (першая палова XVII стагоддзя), «Немцаў як сабак не любіў і Ляхаў з іх хітрыкамі вельмі не любіў, але нашу Літву і Русь нашу любіцельна мілаваў»

Вялікі князь маскоўскі Васіль III. Пры ім Маскоўская дзяржава блізу 15 гадоў вяла войны супраць Вялікага Княства, спусташаючы беларускія землі. З гравюры Гіршфогеля 1556 года

Маскоўскія коннікі першай паловы XVI стагоддзя. Узбро-
ная шаблямі, сякерамі, лукамі і дзідамі памесная конніца
складала аснову войскаў Маскоўскае дзяржавы

Паслы Васіля III у імператара Максімільяна I. Гэтыя манар-
хі ў 1514 годзе стварылі ваенна-палітычную кааліцыю супраць
Вялікага Княства і Польскага Каралеўства, якая развалілася
пасля паразы маскоўцаў пад Оршай

Бітва пад Оршай. Фрагмент карціны невядомага мастака XVI стагоддзя. На палатне адлюстраваны апошнія хвіліны перад міжбоем — пераправа харугваў К. Астрожскага праз Дняпро.

Дазвання разграміўшы маскоўскіх ваяводаў на берагах Крапіўны і Дняпра, князь Астрожскі абараніў суверэнітэт сваёй Айчыны. Пра слаўную перамогу даведалася ўся Еўропа. Ёй быў прысвечаны спецыяльны лісток навінаў, выпушчаны ў Нюрнбергу ў 1514 годзе. Аршанская бітва ўвайшла ў еўрапейскія хрэстаматы з ваеннай гісторыі як узор удалай тактыкі змагання з намнога перасяжнымі сіламі ворага, як прыклад вырашальнага ўплыву таленту і майстэрства вайсковага начальніка на вынік баталіі

Гербавыя печаткі гаспадароў Аляксандра і Жыгімонта, у
часе княжання якіх дзеяў Канстанцін Астрожскі

досвіткам. Аднак уначы маскоўскія ваяводы зняліся і хутка павялі свае палкі ў бок Дуброўны і далей на паўднёвы ўсход.

Назаўтра Жыгімонт вырашыў не даганяць непрыяцеля, а ісці з усёй сілай на Смаленск, накіраваўшы толькі маленькі аддзел для засцярогі па правым беразе Дняпра. Са Смаленска К. Астрожскі разам з М. Фірлеем рушылі на Севершчыну — вяртаць адабраныя землі. Але асаблівага поспеху гэтая выправа ня мела, бо гетманы не ладзілі між сабою і неўзабаве вярнулі войска назад у Смаленск.

Тым не меней краіна была абароненая. Васіль III згаджаўся на канструктыўную размову з пасламі ад Княства. Ужо 8 кастрычніка 1508 года з'явілася новае мірнае пагадненне паміж Масквой і Вільняй.

Тым часам Глінскі, які ўсё яшчэ заставаўся ў Мазыры, наклікаў на краіну крымскіх наезнікаў. Татарская конніца наляцела нечакана і дайшла да Палесся. Гаспадарачы на левым беразе Прыпяці, татары, відаць, мелі непасрэдныя кантакты з князем-зраднікам.

Жыгімонт накіраваў на Палессе К. Астрожскага. Узяўшы некалькі тысяч конніцы, той выйшаў са Смаленска, зрабіў вялікі марш і каля Слуцка адразу ж разбіў галоўныя сілы крымскіх наезнікаў, а пасля за некалькі дзён даканаў іх у драбнейшых сутычках. Гетман рухаўся на Мазыр і быў ужо за нейкіх сем вёрстаў ад горада, калі Міхал Глінскі, ня ведаючы пра небяспеку, ад'язджаў са сваякамі ў Маскоўшчыну...

Так нядаўні маскоўскі вязень за некалькі месяцаў барацьбы стаўся галоўным героем той вайны. Кароль і вялікі князь яшчэ 6 верасня ў Смаленску адзначыў яго вайсковыя заслугі асобнай граматай, у якой за «адданую і праўдзівую і знакамітую накладную службу», за тое, што ён жыцця свайго не шкадаваў у змаганні з кожным непрыяцелем, падараваў гетману вёску Паворка на Валыні. Астрожскі атрымаў тады і вотчыну зрадніка — Тураў з акругай — ды іншыя землі.

ПЕРАМОГА, ШТО РАТАВАЛА КНЯСТВА

*Астрожскі сярод паноў-рады * Справы свецкія
і царкоўныя * Узварванні татарай * Перамога
пад Вішняўцом * Таемны ліст Васіля III *
Тры смаленскія кампаніі * На берагах Дняпра
і Крапівны * Венскі кангрэс*

Нарэшце князь Канстанцін мог адпачыць ад войнаў, заняцца ўласнымі справамі. Адладзіў гаспадарку ў сваіх уладаннях, падправіў муры ў Астрогу ды іншых замках. У 1509 годзе ажаніўся з Таццянай Гальшанскай — дачкой наваградскага ваяводы князя Сымона Гальшанскага і сястрой віленскага кашталяна князя Аляксандра Гальшанскага. А брат Таццяны стаў віленскім біскупам. Род, з якім праз шлюб парадніўся Астрожскі, быў адным з найбуйнейшых у Княстве, але тады ўжо аджываў свае зорныя часы. Князь Аляксандр Гальшанскі праз два гады памёр, і гетман найвышэйшы стаўся яшчэ і кашталянам віленскім, заняўшы шваграву пасаду.

Цяпер праваслаўны князь трывала ўваходзіў у кола ўрадавай эліты Вялікага Княства Літоўскага. Да яго віленскімі панамі, як, зрэшты, і гетманамі, былі магнаты каталіцкага веравызнання. Астрожскі ж не проста ўвайшоў у гаспадарскую раду, якая ажыццяўляла кіраванне дзяржавай, ён займаў першую лаву паноў-рады *. І меў вялікі ўплыў на караля і вялікага князя Жыгімонта. Яшчэ ў 1508 годзе, пад час перамоваў з Масквою, ён угаварыў манарха надзяліць зямлёй тых беларускіх князеў, што страцілі яе па вайне, а таксама адста-яў права ўдзельнікаў рокашу ** вярнуцца з Масквы

* Паны-рада — найвышэйшы орган дзяржаўнай улады Вялікага Княства Літоўскага.

** Рокаш — узброены супраціў дзяржаўнай уладзе.

дадому — у раўнавагу да права сваякоў і прыхільнікаў М. Глінскага спакойна выязджаць да Масквы. Сярод 200 чалавек, што пераехалі на службу да Канстанціна Іванавіча з Маскоўшчыны, быў і вядомы Астап Дашкевіч, кіеўскі баярын і крычаўскі намеснік, славуці змагар з татарамі, які з 1501 да 1508 года служыў Маскве. Больш таго, у 1511 годзе Астрожскі змог — у абыход старой Казіміравай забароны рамантаваць і будаваць каменныя праваслаўныя храмы — атрымаць дазвол на адбудову Прачысценскай саборнай царквы ў Вільні. А для праваслаўнага насельніцтва Вялікага Княства гэтая святыня была другой па велічы пасля кіеўскага Пячорскага манастыра. Менавіта ў ёй пахавалі і княгіню Алену Іванаўну ў студзені 1513 года.

Вільня ў тым часе, як і ўся дзяржава, была яшчэ месцам пераважна традыцыйнай, старабеларускай культуры. Калі ў 1498 годзе ўрачыста закладаліся першыя камяні мураванай сцяны, над сталіцай разносіўся гул званоў 14 праваслаўных храмаў і толькі 7 каталіцкіх *. Гэтаксама ў 1517 годзе імператарскі пасол Ж. Герберштэйн, пабачыўшы Вільню, адзначыў, што «храмаў рускіх там значна больш, чым Рымскага веравызнання». Пры Жыгімонце Казіміравічу грэцкая (праваслаўная) царква ўжо вальней адчувала сябе ў Княстве. Нездарма амаль праз стагоддзе нехта Іван Мялешка скажа пра гэтага манарха: «Салодкая памяць яго, бо Немцаў як сабак не любіў і Ляхаў з іх хітрыкамі вельмі не любіў, але нашу Літву і Русь нашу любіцельна мілаваў...» Ужо ў 1507 ці 1508 годзе нейкі Хведзька Янушкевіч заклаў у Вільні храм Нараджэння Багародзіцы. Затым у Тураве ўфундаваў царкву Канстанцін Астрожскі. Мітрапаліт Язэп Солтан у 1509 годзе правёў у сталіцы сабор праваслаўнай царквы, а ў 1511 атрымаў ад Жыгімонта грамату, якая гарантавала незалежнасць грэцкага духавенства ад свецкай улады ў кіраванні і судаходстве. Усё гэта рабілася дзякуючы актыўнасці і патрыятызму ўплывовага Канстанціна

* Батюшков П. Н. Памятники русской старины в западных губерниях империи. СПб., 1872. Вып. 5. С. 27.

Іванавіча, якога яшчэ мітрапаліт Макар называў «наймагутнейшым апекуном і дабрадзеям» грэцкае царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Ды нядоўга давялося К. Астрожскаму пешыцца спакоюм, займацца свецкімі і царкоўнымі справамі. Усё гэта рабілася другасным перад патрэбамі абароны краіны.

Першымі мір парушылі татары. Яшчэ ў 1509 годзе яны ўварваліся на Галіччыну, і К. Астрожскі мусіў разам з каронным гетманам М. Камянецкім праводзіць акцыі супраць наезнікаў. А ў 1510 годзе татары з'явіліся зноў, ды з яшчэ большай сілай. Гэтым разам яны наляцелі на землі Беларусі. Асобныя загоны сягалі ажно ваколіцаў Вільні. Іх лютучая конніца пустошыла землі Княства і на наступнае лета. Выганялі татараў самастойна, пабіўшы каля Кіева, Оўруча, Брацлава...

Асабліва трывожны быў 1512 год. Наладзіўшы зноў сяброўскія дачыненні з вялікім князем маскоўскім, Менглі-Гірэй не без інспірацыі апошняга (а Масква рыхтавала вайну за Смаленск) выслаў на Валынь 25-тысячную арду на чале з трыма мурзамі*.

Кароль тады быў у Кракаве, рыхтаваўся да шлюбу. Пачуўшы пра ўварванне татараў, ён накіраваў на іх кароннага гетмана М. Камянецкага са сваімі надворнымі харугвамі, войска падольскіх старастаў і, натуральна ж, гетмана найвышэйшага літоўскага з наяўнымі сіламі Княства. Роля галоўнага начальніка адводзілася К. Астрожскаму. Зважаючы на вялікую небяспеку, вальны сойм, які засядаў у Берасці, вырашыў надзяліць Канстанціна Іванавіча надзвычайнай уладай. У спецыяльнай «Ваеннай уставе» Жыгімонт, выпраўляючы Астрожскага на абарону Вялікага Княства Літоўскага, даў яму правы дыктатара: пакуль войска знаходзіцца ў полі, усе (князі, ваяводы, старасты, шляхта, зямiane ды іншыя) павінны слухацца гетмана, а за непаслушэнства Астрожскі вольны кожнага караць «горлам і вязеннем»**.

* Мурза (ад перс. мірза) — тытул князя ў Крымскім ханстве ды іншых татарскіх дзяржавах, якія ўтварыліся на распадзе Залатой Арды.

** Charkiewicz W. Scypion Ruski... Wilno, 1936. S. 20—21.

Злучыўшы змабілізаваныя войскі (а разам выйшла блізу 5 тысяч конніцы), Канстанцін Астрожскі павёў іх на татарскі лагер, выяўлены недалёка ад Вішняўца. Татары ведалі пра небяспеку і рыхтаваліся напасці першыя. Бітва адбылася 28 красавіка. Як толькі Астрожскі паставіў войска ў баявым парадку — на левым крыле пакінуў палякаў з іх гетманам, а на правым, бліжэй да татарскага лагера, размясціў сваіх, — татары наляцелі на яго з пранізлівым гіканнем і крыкам. Рассейваючыся ды адступаючы, яны спрабавалі завабіць рыцарскую конніцу ў поле, навязаць ёй сваю тактыку, пры якой менавіта іх флангавыя і тылавыя атакі звычайна вырашалі зыход бою.

Вершнікі Астрожскага мужна вытрымалі гэты націск, не ўцягваючыся ў бітву надта шырокім фронтам. Татары мусілі весці цяжкую барацьбу з іхнімі шчыльнымі шэрагамі. Тым часам польская конніца ўсё яшчэ не ўступала ў бой, і гетман Астрожскі звярнуўся да М. Камянецкага, каб і палякі атакавалі. Удар польскіх харугваў у фланг і франтальная атака войска Вялікага Княства, праведзеныя адначасова, скончыліся поўным разгромам 25-тысячнай татарскай арды. У захопленым лагеры пераможцы ўбачылі 16 тысяч вязняў, 10 тысяч коняў, нарабаваныя багацці. А на полі бітвы і ў Гарыні, праз якую ўцякалі рэшткі разбітых загонаў, засталася каля 5 тысяч тупаў наезнікаў. Пасля гэтага тры гады крымскія татары не чапалі Вялікага Княства Літоўскага.

Прыкладна тады ж была перахоплена перапіска маскоўскага манарха Васіля III з нямецкім Ордэнам, з якой стала вядома, што тыя даўно рыхтуюцца да вайны з Княствам. Выкрыты Васіль III увосень 1512 года накіраваў да Жыгімонта свайго пасла з «разметнымі грамотамі», у якіх і абвяшчаў вайну. Мэтаю агрэсіі было авалодаць Смаленскам. Ужо 14 кастрычніка з усходу на Смаленск рушылі палкі І. Рэпніна-Абаленскага ды І. Чэлядніна, а з Вялікіх Лукаў павялі войска В. Адоеўскі з С. Курбскім. Яны мусілі толькі спаліць пасады Смаленска і, злучыўшыся, ісці на Оршу, Друцк. А 19 лістапада з Масквы на захад выйшлі галоўныя сілы на чале з Васілём III ды ваяводамі

Д. Шчэнем, А. Растоўскім, І. Варатынскім ды іншымі. Шэсць тыдняў яны аблягалі горад, абстрэльвалі яго з гарматаў, штурмавалі, а раць І. Рэпніна тым часам пустошыла землі ажно да Менска і Віцебска. Так і не ўварваўшыся ў Смаленск, але страціўшы нямала жывой сілы (толькі за адзін штурм у студзені 1513 года загінула блізу 2 тысяч маскоўскіх ратнікаў), Васіль III адвёў свае войскі назад.

Але налета пачалася новая кампанія. Хаўруснік Масквы Максімільян I прыслаў для паходу «аддзел пяхоты, гарматы і некалькі італьянцаў, дасведчаных у аблозе замкаў», а М. Глінскі наняў у Сілезіі і Чэхіі рэйтараў. Ужо ў чэрвені на Смаленск рушылі войскі з Вялікіх Лукаў і Дарагабуджа. Хоць смаленскі намеснік і разбіў раць І. Рэпніна, ваяводы зноў моцна заціснулі горад аблогай. А ў верасні сюды падышоў з дадатковымі сіламі і сам Васіль III ды полк В. Шуйскага, які вярнуўся са спусташальнага рэйду па Полаччыне. Разам пад Смаленскам зграмадзілася каля 80 тысяч войска, якое мела да дзвюх тысяч пішчалаў. Абстрэл і штурмы шкодзілі фартэцыі, аднак абаронцы цёмначы аднаўлялі разбураныя ўмацаванні ды мужна адбіваліся. Пад Оршай жа Канстанцін Астрожскі з невялікай вайскавай сілай разбіў дапаможны корпус маскоўскіх ратнікаў, які рухаўся на Смаленск. І ў лістападзе Васіль III мусіў чарговы раз зняць безвыніковую аблогу, адклікаўшы таксама палкі М. Глінскага з-пад Віцебска і Полацка, якія захапілі «палону безліч, а горада не ўзялі ніводнага». А ўжо ў лютым 1514 года ў Маскве было прынятае рашэнне аб трэцім смаленскім паходзе.

Адчуваючы, што ўсё толькі пачынаецца, гетман Астрожскі напісаў у лісце за 8 красавіка 1514 года: «Зразумела, што няма на гэтым свеце нічога больш пэўнага, чымся смерць; калі са мною з дапушчэння Спадара Бога здарыцца якая прыгода на службах гаспадарскіх альбо давядзецца сысці з гэтага свету, запісваю жонцы маёй княгіні Таццяне Сымонаўне вена 1000 коп грошай літоўскай манеты, на замку маім Тураве, і на ўсіх дварах, і на ўсіх сёлах... Будзе жонка мая княгіня Таццяна

па маёй смерці на ўдовіным пасадзе сядзець, дзеці нашыя ня могуць яе з таго маёнтку Турава рушыць да ейнай смерці...»*

Узімку да вялікага князя маскоўскага прыехаў спецыяльны пасол ад Святой Рымскай імперыі**. Стараннямі імператара Максімільяна ды Васіля III была ўтвораная ваенная кааліцыя еўрапейскіх дзяржаў супраць Вялікага Княства Літоўскага і Кароны Польскай. Апрача Маскоўшчыны ды імперыі яе мелі скласці Данія, Брандэнбург, Саксонія, Валахія і Тэўтонскі ордэн. У Маскве хаўруснікі абмеркавалі нават праект падзелу Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага: пасля перамогі Максімільян прызнаваў права Масквы на беларускія ды ўкраінскія землі, а Васіль III — права імперыі на польскую тэрыторыю***.

Належна падрыхтаваныя войскі выйшлі на Смаленск пад лета. З Дарагабужа іх вялі вопытныя Д. Шчэня і М. Глінскі, а з Вялікіх Лукаў — І. Марозаў і В. Шуйскі. Апошніх Васіль III накіроўваў пасля пад Оршу, на Друцкія палі, каб блакаваць магчымую дапамогу Смаленску, а сам у ліпені 1514 года прывёў туды галоўныя сілы. Ізноў сабралася 80-тысячнае войска. Пачаўся няспынны абстрэл горада з 300 гармат. «...Ад гарматнага і пішчальнага груку і людскога крычання і ляманту, таксама і ад гарадскіх людзей супраціўнага бою гармат і пішчальяў зямля дрыжэла, і адзін другога не бачыў, не чуў, і ўвесь горад у пылі і куродыме ледзь не ўздымаўся», — адзначаў аўтар аднаго з маскоўскіх летапісаў.

Абаронцы папрасілі спыніць абстрэл і згадзіліся на перамовы. З маскоўскага боку іх вёў М. Глінскі, які хацеў любым коштам угаварыць смалян капітуляваць, бо Васіль III абяцаў аддаць гэты го-

* *Malinowski M., Przewdziecki A. Źródła do dziejów polskich. Wilno, 1844. T. 2. S. 424—425.*

** «Святая Рымская імперыя нямецкай нацыі» — буйная еўрапейская дзяржава, у якую ўваходзілі землі сучаснай Нямеччыны, Аўстрыі, часткі Італіі, Францыі, Польшчы. Кіравалі ёй з XV стагоддзя імператары з дынастыі Габсбургаў. Сталіцай была Вена.

*** *1100 Jahre österreichische und europäische Geschichte in Urkunden des Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien, 1949. S. 53—56.*

рад яму. І Глінскі зрабіў сваю справу. 31 ліпеня Смаленск на льготных умовах капітуляваў. Намеснік Юры Салагуб загадаў адчыніць галоўную браму... Яму і ягоным бліжнім дазволілі выйсці з горада, а з залогі — каго паланілі і завезлі ў Маскву (камандныя чыны), каго за добрую плату ўзялі служыць сабе. Пэўна, іх меў на ўвазе імператарскі пасол, калі пісаў, што праз колькі гадоў бачыў у Маскве тысячы паўтары пяхоты з «ліцвінаў і ўсялякай набрыдзі»*. А ўсіх жыхароў горада прывялі да прысягі на вернасць маскоўскаму ўладару.

Пасля капітуляцыі Смаленска маскоўскія ваяводы імкліва рухаліся ўглыбкі Беларусі. Васіль III спяшаўся скарыстаць грандыёзны поспех і захапіць як мага болей тэрыторыі да таго часу, як супраціўнік апамятаецца ды арганізуе абарону. Сапраўды, за Смаленскам здаліся Мсціслаў, Крычаў, Дуброўна...

Войска Вялікага Княства было ўжо на маршы. Жыгімонт сабраў ці не ўсіх, каго мог: каля 15 тысяч конніцы паспалітага рушання, 14 тысяч найманых коннікаў з Польшчы ды 3 тысячы такой жа пяхоты. Да гэтага корпуса далучыліся таксама пасабныя ахвочыя паны з Вяліка- і Малапольшчы. У Менску быў праведзены генеральны агляд сілаў, і войска шпарка рушыла на Барысаў. Далей можна было сутыкнуцца з ворагам, таму сенатары ўгаварылі Жыгімонта застацца ў Барысаве. Гаспадар пакінуў пры сабе толькі 4 тысячы вершнікаў, астатніх павёў наперад Астрожскі.

Ужо 28 жніўня яго перадавыя роты некалькі разоў сутыкаліся з маскоўскімі аддзеламі. На Бярэзіне і Бабры яны лёгка пабілі супраціўніка і забралі «языкоў». Ваявода Іван Чэляднін вырашыў не распыляцца і знішчыць усе войскі Княства ў генеральнай бітве. Ён адышоў на ўсход у пошуках зручнага месца і сабраў свае палкі за Дняпром на беразе Крапіўны, што паміж Оршаю і Дуброўнаю. Тут зграмадзілася ўся сіла маскоўскага войска — каля 80 тысяч памеснай конніцы на чале з галоўнымі ваяводамі І. Чэлядніным і М. Булгакавым-Голіцам. Пастаўленыя ў традыцыйным баявым па-

* Герберштейн С. Записки о Московии. М., 1988. С. 114.

радку, яны ўтваралі фронт шырынёю некалькі вёрстаў.

Гетман Астрожскі падышоў да Дняпра ўначы з 7 на 8 верасня і адразу пачаў перапраўляць войскі цераз раку. Для гэтага былі змайстраваныя пантонныя масты са звязаных, добра заканапачаных бочак. У іншых месцах скарысталі змацаваныя ланцугамі і вяроўкамі бёрны, накідалі гаці. Частка конніцы змагла перайсці Дняпро па бродзе ў вузкім месцы, недалёка ад Оршы.

Калі на левы бераг Дняпра пераправілася каля паловы войскаў К. Астрожскага, ваяводу І. Чэлядніну паведамілі пра гэта і прапанавалі скарыстаць момант: ударыць па гэтай частцы і знішчыць яе. Але той самаўпэўнена адказаў: «Калі мы разаб'ём гэтую частку войска, дык застанеца яшчэ другая, з якой, відаць, змогуць злучыцца іншыя войскі, так што нам будзе яшчэ пагражаць вялікая небяспека. Пачакаем, пакуль не пераправіцца ўсё войска, бо нашыя сілы настолькі вялікія, што, несумненна, мы без асаблівых намаганняў зможам ці разбіць гэтае войска, ці атачыць яго ды гнаць, як быдла, да самай Масквы. Урэшце нам не застанеца анічога другога, як заняць усю Літву».

На досвітку 8 верасня ўся конніца, пяхота і артылерыя Астрожскага былі ўжо перад маскоўскімі палкамі. Гетман паспеў расставіць іх у патрэбным баявым парадку: на правым фланзе — харугвы конніцы з беларускіх і летувіскіх земляў пад камандаю князя Ю. Радзівіла, на левым — польская конніца на чале з В. Сампалінскім і Я. Сварчоўскім, а паміж імі — роты пяхотнікаў з ручніцамі. Уся конніца размеркавалася на дзве лініі. Пад прыкрыццё пяхоты была пастаўлена частка гарматаў, астатнія пакінуты ў засадзе, бліжэй да правага крыла.

Грымнулі бубны, затрубілі баявыя сурмы, і маскоўская конніца першай кінулася ў атаку. Войскі Астрожскага без цяжкасцяў адбілі яе. У бехцеры, без шышака, гетман гарцаваў наперадзе сваіх вершнікаў на даўганогім дрыгганце*, насіўся, ад-

* Дрыггант (у старой беларускай мове «кг» вымаўлялася як «g» лацінскае) — жарабец.

даючы кароткія загады, паміж харугвамі. Быццам выпрабоўваючы ворага, ён кінуў на маскоўскія палкі польскую кавалерыю з левага крыла. Чэляднін стрымаў іх націск ды зноў ударыў сваёй конніцай. Гэтак да самага поўдня супраціўнікі асцярожна абменьваліся франтальнымі атакамі, не ўводзячы ў бой галоўныя сілы. Затым маскоўскія ваяводы паспрабавалі паслаць полк у тыл Астрожскаму і адначасова націснуць на фланг, аднак Канстанцін Іванавіч разгадаў гэты небяспечны ход і абодзве атакі ворага сышлі намарна. Тады бітва дасягнула апошняга.

Ускінуўшы булаву, гетман рашуча павёў у атаку ўсю конніцу Вялікага Княства. Хвіліны — і яна злёту цяжка ўрэзалася ў густыя шыхты маскоўскіх ратнікаў. Пачалася лютая сеча. Астрожскі зноў быў наперадзе, заклікаючы да мужнасці сваіх вершнікаў. Раптам — замяшанне ў яго харугвах, незразумелыя крыкі... Націск адразу аслабнуў, а яшчэ праз які момант сам гетман... вяртаў войска назад. Рэха панесла радасны, пераможны крык тысяч маскоўскіх коннікаў — «Літва ўцякае!» Вялікімі сіламі памкнуліся яны за харугвамі Астрожскага.

Калі пагоня на ўсёй хуткасці падляцела да лесу, гетман ускінуў булаву, за ім палкоўнікі ўзнялі свае буздыганы*, і «ўцекачы» як па камандзе крута павярнулі ў бакі, а маскоўская конніца апынулася — о жах! — перад чорнымі пашчамі гарматаў... Трапныя стрэлы ўва ўпор касілі ашаломленых ратнікаў, і тыя панічна кінуліся ўцякаць. Цяпер ужо харугвы Астрожскага, развярнуўшыся, спяшаліся наўздагон рассеянаму ворагу. Гэта быў поўны разгром усёй маскоўскай арміі.

Пераслед яе даведзеных да жаху рэшткаў — а іх гналі на працягу 5 міляў — стаўся падобны да бойні, якую спыніла ноч ды густыя пушчы, што ратавалі ўцекачоў ад імклівых вершнікаў Астрожскага. Але й там шмат хто знайшоў свой канец, загінуўшы ў балоце, заблукаўшы ў бяскрайнім лесе. Іншыя патанулі ў Дняпры ды Крапіўне, калі

* *Буздыган* — шастанёр, ударная дрэўкавая зброя, якая сімвалізавала вайсковую ўладу — чын ротмістра і палкоўніка.

у паніцы спрабавалі пераправіцца. Трупамі маскоўскіх ратнікаў былі ўсцяж засланыя палі паміж Оршай і Дуброўнай. Летапісцы лічылі, што пад Оршаю іх загінула ад 30 да 40 тысяч. Шмат хто трапіў у палон, у тым ліку ўсе вышэйшыя камандзіры: Булгакаў-Голіца, Чэляднін, якога дагналі, 8 іншых ваяводаў — разам 48 военачальнікаў, а таксама 1500 дваранаў.

Васіль III уцёк са Смаленска, калі пачуў пра такі вынік генеральнай бітвы, умацаваўшы перад тым смаленскі гарнізон ды павесіўшы на валах тых, хто быў гатовы здаць горад Астрожскаму (смаленскія князі, паны і ўладыка паспелі паведаміць гетману, што хочучь вярнуць Смаленск у Вялікае Княства Літоўскае). А Дарагабуж па дарозе на Маскву наогул загадаў спаліць — каб не скарыстаў непрыяцель.

Раніцай 9 верасня гетман Астрожскі правёў агляд палонных. 380 самых радавітых накіраваў да Жыгімонта ў Барысаў, менш заможных разаслаў па замках*. Затым з 6-тысячным корпусам ды часткаю лёгкай артылерыі (усё браць не выпадала, бо восеньскія дажджы ўжо папсавалі дарогі) рушыў на Смаленск. Але дзеля прамаруджвання, недастатковай колькасці войска і асабліва гарматаў вярнуць горад адразу не ўдалося. Аблога ж зацягнулася і была малаэфектыўная. Таму, калі наблізіліся зімовыя халады, К. Астрожскі вырашыў вяртацца, так і не авалодаўшы стратэгічнай фартэцыяй. Ужо 3 снежня 1514 года ён трыумфальна ўязджаў у сталіцу праз Вострую Браму, як рымскі консул пасля вялікай перамогі, на чале сваіх пераможных харугваў, з багатаю здабычай і шматлікім палонам.

Значэнне велікапышняй перамогі, здабытай на

* Вялікі князь маскоўскі даў зразумець, што для яго «той, хто трапіў у палон, — не жыве», ды быццам забыўся пра сваіх падданных. Паводле перапісу палонных 1525 і 1538 гадоў, «вязні вялікае бітвы» ўсё яшчэ сядзелі ў Берасці, Гародні, Драгічыне, Камянцы, Мсцібогаве, Наваградку, Слоніме, Койне, Троках, Вільні і г. д. Трымалі іх у неблагіх умовах. Прыкладам, у Берасці на 15 вязняў кожны тыдзень апрача ўсяго давалі «па два бараны, і па два боханы на чалавека хлеба, і па 10 галаважэнь солі, і па бочцы піва».

Крапіўне, наўрад можна было ацаніць адразу. У самы крытычны момант быў абаронены суверэнітэт дзяржавы, больш-менш стабілізавана становішча на ўсходзе краіны. На які час пацішэлі і крымскія наезнікі. А маральна стомленыя ад няўдач ваяры Княства нарэшце акрыліліся.

К. Астрожскі дамогся рэваншу за паразу на Ведрашы, звёў даўнія рахункі з Масквою. Ці здагадаўся гетман, што ягоная перамога стане адной з самых значных ваенных падзеяў у гісторыі шматвяковага супрацьстаяння Масквы і Вільні? А яе будучь памятаць пакаленні. І ў 1561 годзе, напярэдадні Полацкай вайны, Жыгімонт Аўгуст напіша Івану Жахліваму: «Калі хочаш бітвы, дык ідзі са сваім войскам да Оршы, дзе Канстанцін Астрожскі даў вам сябе ведаць» *. І ў 1564 годзе, калі ўдалося без асаблівых намаганняў адагнаць маскоўскія войскі ад Дуброўны, летапісец адзначаць, што «такой вялікай здабычы і пры вялікай бітве Аршанскай ня ўзята **.

У той далёкай мінуўшчыне была складзеная песня, прысвечаная бітве пад Оршай ***. Народны твор услаўляў князя Астрожскага і горад, пад якім ён здабыў вялікую перамогу:

Ой у нядзельку параненька
Узышло сонца хмарненька,
Узышло сонца над борам,
Па-над Селецкім таборам,
А ў таборы трубы йграюць,
Да ваяцкае нарады зазваюць,
Сталі рады адбываці,
Адкуль Воршу здабываці:
А ці з поля, а ці з лесу,
А ці з рэчкі невялічкі?
Ані з поля, ані з лесу,
Толькі з рэчкі невялічкі.
А ў нядзелю параненьку
Сталі хлопцы-пяцігорцы
Каля рэчкі на прыгорцы.
Гучаць разам з самапалаў,
З сяміпалых ад запалаў.

* Карамзін Н. М. *История государства Российского*. М., 1989. Кн. III, т. IX. Прим. № 57.

** Сапунов А. *Витебская старина*. Витебск, 1885. Т. 4, ч. 1. С. 87.

*** Тэкст песні ўзяты з кнігі: Найдзюк Я. *Беларусь учора і сёння*. Менск, 1944.

Б'юць паўсоткаю з гарматаў.
Масква стала наракаці,
Места Воршу пакідаці,
А як з Воршы уцякалі,
Рэчку невялічку пракліналі:
«Бадай ты, рэчка, сто лет высыхала,
Як наша слава тутака прапала.
Бадай высыхала да сканчэння свету,
Што нашай славанькі ўжо нету».
Слава Воршы ўжо ня горша.
Слаўся, пан Астроскі!

Тагачасны летапіс захаваў для нас словы ўзнёслай хвалы гетману і яго слаўнаму войску. Князь Канстанцін Іванавіч, які разграміў страшную непряцельскую сілу, «цэрквы Божыя хрысціянскія і шмат мужоў і жонак іхных ад гвалту абараніў», мужнасцю параўноўваўся з вялікім царом індыйскім Порам, армянскім царом Тыгранісам, македонскім Антыохам, а воі ягоныя — «вялікія выдатныя віцязі літоўскія сталі падобныя сваёй мужнасцю храбрым македанянам».

Летапісец прыгадаў словы прарока Ісаі: «За памнажэнне зла людзей і многія іх няпраўды праліецца кроў іх, як вада вялікая, харобрыя і гордыя ад мечаві загінуць, адзін ратны праўдзівы погоніць непраўдзівых 100, а ад ста загіне 1000 і плоць іх будзе на ежу жывёлам і птушкам, і косці іх на пазор усякай жывёле». Ды адзначыў, што на Крапіўне гэтае прароцтва і спраўдзілася: «Цяпер тым прароцтвам узнагародзіў Бог князя Канстанціна Іванавіча, найвышшага гетмана літоўскага, што яго справаю і яго смелага сэрца і рукі сягненнем людзі маскоўскага ворага пабілі і тых забітых плоці звяры і птушкі ядуць, па зямлі косці валочачы, а ўтоплёных водамі рыбы клююць»*.

Падкрэсліўшы, што за здабытую перамогу Астрожскі варты таго, каб валодаць Ерусалімам, летапісец сканчаў аптымістычнымі зычэннямі: «Вялікаслаўнаму гаспадару каралю Жыгімонту Казіміравічу будзе гонар і слава на векі, перамогшаму недруга свайго вялікага князя Васіля маскоўскага, а гетману яго, выдатнаму князю Канстанціну Іванавічу Астрожскаму, дай Божа здароўе і шчасце наперад лепшае, як цяпер; пабіў сілу вялікую ма-

* Полное собрание русских летописей. М., 1980. Т. 35. С. 126.

скоўскую, каб так пабіваў моцную раць татарскую, праліваючы кроў іх бусурманскую».

Праз некалькі гадоў пасля славутае бітвы была створаная вядомая карціна, на якой мастак алеем перадаў момант перад самым пачаткам бою. На палатне паказаны войскі Канстанціна Астрожскага ў часе завяршэння пераправы, а ўдалечыні — маскоўскія палкі. У цэнтры карціны змешчаны, праўдападобна, сам гетман найвышэйшы. На дзідах вершнікаў можна заўважыць трохкутныя штандары белага колеру з адной чырвонай палосай удоўж і другой, каля самага дрэўка, уперак — ці не самыя раннія выявы сцяжкоў з беларускімі нацыянальнымі колерамі. Цяпер гэтая карціна захоўваецца ў Музеі Нарадовым у Варшаве*.

Тая акалічнасць, што пераможцам быў князь грэцкае веры, дазволіла ўмацаваць свае пазіцыі ўсяму праваслаўнаму насельніцтву краіны. Скарыстаў з гэтага перадусім сам К. Астрожскі. Яшчэ на Крапіўне перад бітвай ён прасіў, звяртаючыся ў малітве да Божае Маці, дараваць яму перамогу і абяцаў за гэта збудаваць два праваслаўныя храмы. І 30 лістапада 1514 года, калі гетман найвышэйшы быў яшчэ ў дарозе да Вільні, Жыгімонт выдаў асобную грамату на яго імя, у якой пісаў: «...Паколькі мы навучаныя Святым Законам і Евангеллем даваць абяцанні Богу і выконваць іх, ...мы ласкава дазволілі пабудаваць цэрквы: Святой Тройцы — на ўзгорку, праз які ідуць да брамы, што на дарозе ў Меднікі, дзе была старая царква з манастыром пад гэтакім сама назовам Святой Тройцы, пабудаваная з дрэва, і Святога Мікалая, якога называюць Вялікім, пасярод места нашага Вільні, — пабудаваць абедзве з каменю». Асабліва значным было аднаўленне Траецкага храма і манастыра — адной з тых святыняў, якія мелі найбольшую пашану праваслаўных вернікаў краіны. Нездарма апякун гэтага манастыра адначасова быў і віленскім намеснікам мітрапаліта**.

* Грыцкевіч А., Трусаў А. Бітва пад Оршай // *Мастацтва Беларусі*. 1990. № 8. С. 29—30.

** Па хадайніцтве князя К. І. Астрожскага ў 1524 годзе Траецкі манастыр быў перададзены ў кіраванне архімандрыту Лайрышаўскаму.

Мусіць, у тым жа часе стараннямі князя Астрожскага перабудаваная і Пакроўская царква ў Вільні.

Што да міжнароднага значэння перамогі на Крапіўне, дык і яно мела тады асаблівую важнасць для краіны. Еўропа моцна ўразілася, калі пачула пра поўны разгром вялізнага войска маскавітаў. Жыгімонт пісаў пра перамогу рымскаму папу Леву X і містру* Ордэна Альбрэхту. Першаму з іх, а таксама венгерскаму каралю ён нават паслаў у падарунак частку вяльможных вязняў, якіх, праўда, пераняў імператар і вярнуў Маскве. Сам рымскі папа святкаваў тады перамогу Жыгімонтава гетмана над маскавітамі. А папскі легат Пізон адклаў запланаванае падарожжа ў Маскоўшчыну. Максімільян жа адмовіўся падпісваць ваенны дагавор 1514 года з Масквой і наогул не паждаў браць на сябе аніякіх ваенных абавязкаў. Так разваліўся небяспечны альянс супраць Вялікага Княства Літоўскага і Польшчы, мэты якога ставілі пад пагрозу самое існаванне гэтых дзяржаў.

Улетку 1515 года засядаў Венскі кангрэс, у якім бралі ўдзел імператар Максімільян, Жыгімонт і ягоны брат венгерскі кароль Уладыслаў. Манархі паразумеліся. Імператар рэзка змяніў сваё стаўленне да Жыгімонта. Іх прымірэнне мелася быць змацаванае шлюбам Жыгімонта з унучкай імператара італьянскай прынцэсай Бонай. Максімільян канчаткова адмовіўся ад усіх тэрытарыяльных прэтэнзій, паабяцаў дапамагчы ў замірэнні з Масквой ды падкрэсліў сваю асаблівую прыязнасць да Кароны і Княства, сказаўшы, што цяпер ён «з Жыгімонтам гатовы пайсці і ў рай, і ў пекла»**.

Тым часам вайна працягвалася, хоць і не з такой актыўнасцю ды размахам. Ужо ў студзені 1515 года пскоўскі намеснік А. Сабураў правёў 3-ты-

* Містр (ад лац. *magister* — начальнік, настаўнік) — так нашы продкі называлі ўладароў нямецкіх ордэнаў.

** Імператар трымаў сваё слова ды сапраўды адстойваў інтарэсы Вялікага Княства ў еўрапейскай палітыцы. Прыкладам, у 1518 годзе, калі заадно з Маскоўскай пачаў дзейнічаць нямецкі Ордэн, ён пераконаў містра Альбрэхта: «Цэласнасць Літвы неабходная для добра ўсёй Еўропы: магутнасць Масковіі небяспечная».

сячную раць углыбкі Беларусі, падышоў да Рослаўля быццам бы здавацца. Калі ж абаронцы супакоіліся, ён напаў на горад, захапіў і спустошыў яго, пасля чаго з вялікім палонам і дабром уцёк да Пскова. Праз колькі месяцаў ізноў ад Пскова маскоўцы рушылі на паўночную Беларусь, былі спаленыя Друя і Браслаў, мноства людзей забрана ў палон. У сваю чаргу па Северскай зямлі ўдарылі з Кіеўшчыны Астап Дашкевіч з кіеўскім ваяводам Андрэем Няміровічам і крымскім царэвічам Махмет-Гірэем (за ўдалыя дзеянні супраць маскоўскіх і крымскіх войск Дашкевіч быў празваны Ромулам і меў вялікую павагу дняпроўскіх казакаў).

У тым жа годзе з Вялікіх Лукаў маскоўскія ваяводы рабілі набегі на Полацк, а з усходу Б. Гарбаты, Д. Шчэня і В. Гадуноў хадзілі на Мсціслаў і Віцебск. Войскі Жыгімонта, адказваючы, уварваліся пад Вялікія Лукі: «Пасады Лук Вялікіх папалілі, а сустрэчы ім не было, вялікага князя ваяводы не паспелі».

З таго, што ў Крыме месца памерлага Менглі-Гірэя заняў варожа настроены да Масквы Махмет-Гірэй, спакою, як выявілася, не пабольшала. Дыпламаты Васіля III імкнуліся як найхутчэй зноў зрабіць Арду хаўруснікам. Татарскі хан Ахмат з Ачакава ўжо тады пісаў вялікаму князю маскоўскаму: «...вазьмі для мяне Кіеў, а я дапамагу табе заваяваць Вільню, Трокі і ўсю Літву». З 1515 года наезды крымскіх татараў зрабіліся штогадовымі. Улетку 1516 года рэйд 40-тысячнай конніцы Алп-Арслана нават сарваў наступальную акцыю Вялікага Княства Літоўскага супраць Маскоўскай дзяржавы. Тады пацярпела Палессе. Быў цалкам спалены Петрыкаў.

Пасля Венскага кангрэса сваю варожасць да Вільні і Кракава адкрыта выявіў нямецкі Ордэн. Ордэнскі пасол Д. Шонберг пабыў у Маскве ў 1515 і 1517 гадах, вынікам чаго стаўся ваенны дагавор дзвюх дзяржаў супраць Кароны і Княства. Васіль III падахвочваў містра ўдарыць па Жыгімонце з захаду, а для ўтрымання найманай пяхоты абяцаў яму вялікія грошы. Затое імператар Максімільян па-ранейшаму намагаўся спыніць вайну.

Напрыканцы 1516 года ён накіраваў у Вільню і Маскву пасольства барона Жыгімонта Герберштэйна, якое, апроч таго што прывезла прынцэсу Бону, мела за мэту схіліць Васіля III да міру з каралём польскім і вялікім князем літоўскім. Барон Герберштэйн угаворваў маскоўскага ўладара «супакоіць Хрысціянства і ўласную зямлю, бо дзяржавы квітнеюць мірам, вайной — вымагаюцца», перасцерагаў ад небяспекі ўсім хрысціянам з боку туркаў. Аднак маскоўскі двор толькі выслухоўваў венскага пасла, а на справе мацаваў саюз з асманскай Портай. Так і не дамогшыся нічога ад Васіля III, Герберштэйн мусіў пакінуць Маскву. «Мы ад'язджаем. Неба пакарае вінаватага ў праліванні крыві», — казалі віленскія паслы, што былі разам з ім, на развітанне.

Пад восень 1517 года наступальную аперацыю пачаў К. Астрожскі. Ягонае войска (айчыннае рушанне, колькі тысяч нанятых палякаў, чэхаў і мараваў) з Полацка пайшло на Іскоўшчыну, разбіваючы на дарозе маскоўскія залогі. Разам з Канстанцінам Іванавічам былі выпрабаваныя ў бітвах папличнікі — Ю. Радзівіл і Я. Свярчоўскі. І ўсё ж не абышлося без непаразумення. Калі аблажылі Апочку, Свярчоўскі, не зважаючы на абарончыя магчымасці цвердзі (палякі ўвогуле пагардліва называлі Апочку «свіным хлявом»), дачасна і без згоды Астрожскага кінуў людзей на штурм умацаванняў. Войска панесла значныя і, галоўнае, зусім неапраўданыя страты. Пасля гэтага асобныя аддзелы адлучаліся ад Апочки і хадзілі далей да Пскова — на Варонач, Красны Гарадок, Велле. Але неўзабаве на дапамогу апоцкаму гарнізону прыйшлі раці І. Ляцкага ды Ф. Абаленскага з Вялікіх Лукаў. А калі да Апочки сталі рухацца і вялікія сілы маскоўскага войска на чале з А. Растоўскім, князь Астрожскі палічыў за лепшае не рызыкаваць. Зняўшы аблогу, ягоныя войскі накіраваліся да сваіх межаў.

А на лета 1518 года Васіль III падрыхтаваў удар у адказ. З Вялікіх Лукаў ягоныя ваяводы рушылі на Полацк, з Белай — на Віцебск, а са Смаленска і Старадуба — на Падняпроўе. У маскоўскіх летапісах было запісана, што на гэты раз іх

войска дайшло да Слуцка, Менска, Наваградка. Вялікія сілы непрыяцеля скавалі Полацак. Як шчыра адзначыў аўтар пскоўскага летапісу, «і Палачане шмат з нашымі біліся...» Затым прыспела падмога і «пабеглі да Дзвіны Масквічы, і не змаглі яны пераправіцца ўсе, і патапілі іх шмат у Дзвіне, і адышлі ад Полацка, нічога не атрымаўшы».

Астрожскі тым летам абараняў паўднёвыя межы краіны. Разам з А. Дашкевічам ён двойчы разграміў на Валыні крымскіх наезнікаў.

Паступова сапраўды небяспечным зрабіўся ваенны хаўрус Масквы і Караляўца*, падпісаны яшчэ ў 1517 годзе. Цяпер да яго далучаўся новы альянт. Ужо вясной 1519 года перад Васілём III стаяў крымскі пасол з саюзніцкім ярлыком ад хана. У выпадку адначасовага ўдару ўсіх трох хаўруснікаў для Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага маглі настаць надта цяжкія часы. На шчасце, яны дзейнічалі паасобна.

У ліпені на Кіеўшчыну і Валынь уварвалася 40-тысячная арда. Гетман Канстанцін Астрожскі выступіў супраць татараў з корпусам на 7 тысяч коннікаў, частку якога складалі палякі. Ён пераняў татараў на зваротным шляху, калі тыя ўжо вярталіся са здабычай. 2 жніўня дайшло да бітвы пад Сокалам, у зусім невыгодным для Астрожскага месцы. Усяму нашкодзілі маладыя польскія шляхцічы, якія прагнулі перамогі. Самаўпэўненыя, яны рваліся ў бітву і не хацелі нават змяніць пазіцыю, застаючыся на нізкім беразе Буга. Не паслухаўшыся загадаў К. Астрожскага, малады Ф. Гербурт павёў свае харугвы на татараў, чым змусіў да ўдзелу ў бітве і гетмана найвышэйшага. Усё скончылася поўнай перамогай наезнікаў. Тры князі, шмат ротмістраў і безліч вершнікаў Астрожскага засталіся на месцы сечы, а сам ён ледзь уратаваўся з пашматанымі рэшткамі конніцы. Той, чьё імя наводзіла жах на ардынцаў, цяпер уцякаў ад іх. І браў на сябе, славу тага ваяра, усю няславу гэтага разгрому. Ведраша, Апочка, Сокал... Трэцяя параза ў жыцці, і трэці раз — не па ягонай віне...

* *Каралявец* — беларуская форма назову горада Кёнігсберга (польск. *Królewiec*), сучаснага Калінінграда.

А праз колькі тыдняў на Беларусь прыйшлі маскоўскія раці. Рухаліся яны зноў трыма групамі — з Вялікіх Лукаў, Смаленска і Старадуба, агулам блізу 40 тысяч. Усе кіраваліся ў бок Менска, каб потым — на Вільню. «И воеводы наши,— адзначалася ў маскоўскім летапісе,— воевали по Вилну, Логоеск, Менеск, Айну, Красное Село, Молодечну, Марково, Лебедево, Крев, Ошмону, Медники, Мяделу, Куренской камень, Березвичи, Жесно, Курец, Волоеск, Радошковичи, Борисово...» Асабліва значныя баі былі пад Крэвам, дзе сабралася войска А. Гаштаўта і М. Радзівіла. Ад Крэва яно адышло за Лоск, а ваяводы Васіля III пасля гэтага з'явіліся каля Полацка і Віцебска.

Аніякіх гарадоў яны здабыць не змаглі, затое панішчылі воласці, шмат жыхароў пазабівалі ці паланілі і праз месяц вярнуліся ў сваю зямлю. Гарады-цытадэлі самотна стаялі сярод выпаленага, пакрытага попелам краю. А ў лютым 1520 года пад Віцебск і Полацк прыходзіў з войскам ваявода В. Гадуноў — паліў недапаленыя пасады. Праз год з поўдня ўварвалася шматтысячная крымская арда, ад якой найбольш пацярпелі землі паўднёвай Беларусі. Быў абрабаваны і моцна спалены Тураў.

І ўсё ж вайна набліжалася да канца. Тэўтонскі ордэн, на якога Васіль III вельмі спадзяваўся і нават двойчы пасылаў містру Альбрэхту вялізныя сумы грошай на войска, моцна цягнуў ад палякаў. Жыгімонт загнаў тэўтонцаў да самага Каралёўца і прымусіў падпісаць у 1521 годзе мірнае пагадненне. Яшчэ ў 1520 годзе такое пагадненне з Жыгімонтам склаў Махмет-Гірэй. Вось тады і Васіль III стаў хіліцца да прымірэння.

У 1522 годзе віленскае пасольства на чале з полацкім ваяводам Пятром Кішкам падпісала ў Маскве дамову аб 5-гадовым замірэнні. Смаленск быў пакінуты Маскве, шматлікія палонныя заставаліся ў Вялікім Княстве Літоўскім...

«ЖЫЦЦЯ СВАЙГО НЕ ШКАДАВАЎ»

*Трывожны мір * Інспірацыі Боны * Звадкі маж-
найладцаў * Сярод пляці наймагутнейшых *
Ізноў справы ратныя * Пры Альшанцы — апош-
няя перамога*

Спустошаная дзесяцігадовай вайной краіна паволі ўздымалася з руінаў. Вярталіся да паселішчаў ацалелыя жыхары, аднаўлялі гаспадарку. Адбудоўваліся спаленыя гарады, ажывалі пасады, рынкавыя пляцы.

Дзяржава пакрысе ачуньвала і звыкалася з новай мяжой на ўсходзе. Мінулая вайна была занадта доўгая і цяжкая. Гэтакай Княства яшчэ не перажывала. Як не адчувала яно яшчэ і такой трывогі за свае ўсходнія межы. Адыход Смаленска да Маскоўшчыны выклікаў не толькі горкія шкадаванні, ён сімвалічна азначаў і адыход старых часоў. Па тых падзеях няцяжка было зразумець, што няўмольна змяняліся суадносіны сілаў Масквы і Вільні. Што яны ўжо змяніліся. І нават час раўнавагі, гэтак трагічна засведчаны на Ведрашы, быў страчаны разам са Смаленскам.

Гэта і непакоіла дзяржаўных людзей у Вільні. Пры беднасці земскага скарбу, абмежаванасці выканаўчай улады гаспадара ды свавольствах магнатаў цяжка было добра наладзіць абарону краіны. Сам Жыгімонт скрушна выказваўся: «Звязаныя недарэчнымі законамі, нічога ня можам зрабіць дзеля карысці і годнасці нашага гаспадарства».

Паводле задумы каралевы Боны, манархам Вялікага Княства Літоўскага меўся стаць ейны сын Жыгімонт Аўгуст. І ў 1522 годзе вальны сойм у Вільні прызначыў яго намінальным пераемнікам бацькі на пасадзе вялікага князя літоўскага (у

1529 годзе Жыгімонта Аўгуста ўзвядуць на вялікае княжанне «вольным абраннем»). Ужо гэтым замацоўвалася дзяржаўная асобнасць Княства. А праз чатыры гады віленскія паслы, упаўнаважаныя ад паноў-рады, прасілі караля ў Варшаве вывесці Вялікае Княства Літоўскае ў становішча каралеўства! Мажнаўладцы казалі, што, «калі Вялікае Княства будзе мець сваю карону, тады няможна будзе далучыць яго да Кароны Польскай... Тады панам палякам нельга будзе дамагацца, каб гэтую нашу дзяржаву прынізіць і далучыць да іх, але будзе роўнае братэрства і згода заадно супраць кожнага непрыяцеля». Карона, даводзілі яны, аберагала б Княства ад шкоды патаемных маскоўска-рымскіх зносінаў, гарантавала б дзяржаве пэўную незалежнасць і тэрытарыяльную цэласнасць, урэшце, умацавала б пазіцыі Ягайлавічаў ды прынесла б шмат іншых перавагаў краіне. Гэтыя захады інспіраваліся таксама Бонаю. Толькі пасіўнасць Жыгімонта Старога звяла іх намарна.

Канстанцін Астрожскі ўваходзіў у кола блізкіх да Боны асобаў. Яшчэ ў 1518 годзе, калі паны-рада накіравалі яго з пасольствам у Карону разбіраць справу Я. Зарэмбы (той абвінаваціў Княства ў сепаратызме, у развале палітычнага і вайсковага хаўрусу з Польшчай), Астрожскі затрымаўся там надаўжэй і вітаў у Маравіцы Бону, якая ехала ў Карону, затым прысутнічаў пры яе ўездзе ў Кракаў, браў удзел у шлюбных ды каранацыйных урачыстасцях.

Сам Жыгімонт настолькі сімпатызаваў гэтаму незвычайнаму чалавеку, што, жадаючы аддзячыць гетману за гераізм і адданасць, быў гатовы пайсці нават на выключэнні з правілаў. Яшчэ 25 сакавіка 1522 года ён падпісаў у Гародні на вальным сойме грамату, якою надаваў князю Астрожскаму годнасць троцкага ваяводы. У парушэнне прывілея Ягайлы, насуперак дзевятаму артыкулу акта Гарадзельскай вуніі, які надзяляў правам займаць найвышэйшыя ўрадавыя пасады толькі каталікоў. Кароль і вялікі князь адзначыў, што дагэтуль ваяводства Троцкае ён не мог даць аніводнаму схізматыку (праваслаўнаму), але цяпер саступае яго князю Канстанціну Астрожскаму. На якой падста-

ве? Жыгімонт тлумачыў: за «такія верныя яго заслугі супраць непрямых нашых, Масквы і татараў», а таксама «па просьбах і довадах паноў-радных». Стаўшы трэцім ваяводам, шасцідзесяцідзевяцігадовы князь вызваляўся ад пасады старасты луцкага і маршалка валынскага, але застаўся старастам брацлаўскім і вінніцкім.

Гэтак па волі Жыгімонта Канстанцін Іванавіч займаў цяпер месца на перадавай лаве ў сенаце, уваходзячы ў самую эліту свецкіх «дастойнікаў». І ніхто з паноў-рады не пратэставаў супраць парушэння ранейшых парадкаў. Наадварот, Астрожскі меў сімпатыі ў найбуйнейшых магнатаў і палітыкаў. Паміж Гаштаўтамі і Радзівіламі, якія варагавалі, ён займаў нейтральную пазіцыю. Спрабуючы прымірыць супернікаў ды спыніць іх канфрантацыю, якая перарастала ў сапраўдную грамадзянскую вайну, аслабляла дзяржаву, гетман умеў захоўваць найлепшыя дачыненні з Альбрэхтам Гаштаўтам і сябраваць з сынамі Мікалая Радзівіла.

Не без захадаў уплывовага ваяводы троцкага ў тым жа 1522 годзе Тураўская і Пінская дыцэзіі атрымалі ад Жыгімонта прывілей (гэтакі ж даваўся ў 1511 годзе з Берасця) аб незалежнасці царкоўнага судаводства для праваслаўных вернікаў. Гэтаксама ўласнымі стараннямі Астрожскага ён з моманту смерці мітрапаліта Язэпа II Солтана (1511 год) па прызначэнні Жыгімонта быў апекуном земляў усёй Кіеўскай мітраполіі да абрання новага мітрапаліта*. Ягоны аўтарытэт ды актыўнасць фактычна вызначылі юрыдычнае становішча грэцкай царквы ў Княстве таго часу.

А 17 жніўня 1522 года князь Астрожскі быў ізноў узнагароджаны Жыгімонтам: атрымаў дазвол «воскам чарлёным усякія лісты свае пячатаваць» — права, якім карысталіся найбліжэйшыя да манарха асобы. У гаспадарскай грамаце так адзначаліся ваенныя заслугі і мужнасць гетмана: «Бачачы высокія заслугі ў славурых бітвах вяльможнага князя Канстанціна Іванавіча Астрожскага,

* Новы мітрапаліт у 1528 годзе напросіў на выпадак ягонай смерці пакінуць Астрожскага апекуном земляў мітраполіі і надалей.

ваяводы Троцкага, гетмана нашага найвышшага, старасты Браслаўскага і Вінніцкага, ня толькі за нас, але і за панаванне слаўнае памяці Бацькі нашага Казіміра і за брата нашага Аляксандра, каралёў іх міласці, што яго міласць ня толькі наклáдаў сваіх вялікіх да службы іх міласці наладжыці не шкадаваў (што ж звык чыніці ніколі не перастаючы і да цяперашняга часу, і за наша панаванне), але ў такіх службах горла свайго страціці не літаваў, і раны ў бітвах вялікія і пакуты цяжкія ад непрыймаў»*.

За які месяц да таго заўдавелы гетман** заручыўся з дачкою слуцкае княгіні Анастасі. У лісце аб заручынах ён пісаў Анастасі, што «ў яе міласці дом уступіць, і яе міласці кроўным і вечным прыяцелем стане, і яе міласці княгіні Слуцкай Анастасі... дачку князеўну Аляксандру сабе ў жонкі возьме, а яе міласці князеўны Аляксандры мужам будзе...» Шлюб яны бралі ў 1523 годзе. Аляксандра, дачка вядомага слуцкага князя Сымона Алелькавіча, нарадзіла Канстанціну Астрожскаму яшчэ сына Кастуся (Васіля) і дачку Зосю (дзяўчынка памерла дзіцём) ды заставалася з ім да апошніх дзён гетмана.

Практычна з моманту элекцыі*** Жыгімонта Аўгуста пачалі хутка псавацца дачыненні паміж Астрожскім і Альбрэхтам Гаштаўтам — канцлерам і ваяводам віленскім. Той у 40-х гадах XVI стагоддзя быў першым сярод мажнаўладцаў Летувы, узначальваў апазіцыю каралеве Боне і трымаўся арыентацыі на збліжэнне Княства з Аўстрыяй і Прусіяй. К. Астрожскага ж знаёмілі з планамі Боны, і хоць ён выступаў супраць парушэння пётркаўска-мельніцкіх актаў 1501 года ды абрання нялетняга каралевіча вялікім князем, бачачы ў гэтым паслабленне абароназдольнасці краіны ў цяжкія часы, але застаўся на баку каралевы. Цяпер вакол яго гуртаваліся старыя і новыя незычліўцы Гаштаўтаў — Юры і Ян Радзівілы, Рыгор Осцікавіч, Юры Алелькавіч, Іван Сапега ды іншыя.

* *Акты Западной России. СПб., 1848. Т. 2. С. 143.*

** *Першая жонка Таццяна Гальшанская памерла ў ліпені 1522 года, пакінуўшы Астрожскаму адзінага сына Іллю.*

*** *Элекцыя (ад лац. electio) — абранне, выбары.*

Барацьба групавак набывала такі размах, што паралізоўвала дзейнасць дзяржаўнага апарату. Жыгімонт неаднойчы заклікаў абодва бакі супакойцца, затым нават прызначыў ім грашовую кару на 30 000 коп літоўскіх грошай, але не мог суняць супраціўнікаў. Стары Гаштаўт ужо не змяняў свайго стаўлення да гетмана. Кароль мусіў раіцца з К. Астрожскім, як нейтралізаваць яго дзеянні, а ён тым часам даслаў Боне ліст, у якім абвінавачваў князя Канстанціна ў дзяржаўнай здрадзе (?!). І надалей, нават у 1529 годзе, даводзіў, што Астрожскі — «чалавек новы, подлай кандыцыі, русін, сын мізэрнага княскага роду», а значыць, не месца яму ў сенаце.

А тым часам Астрожскі ўваходзіў у пяцёрку наймагутнейшых феодалаў Вялікага Княства Літоўскага. У 1528 годзе ён выставіў са сваіх земляў 426 выдатна ўзброеных вершнікаў. З сенатараў яго пераўзыходзіў толькі сам Гаштаўт, які меў, дарэчы, не на шмат болей — 466 коняў. Значыць, колькасць сялянскіх душ гетмана сягала блізу 41 тысячы! Ягоныя зямельныя ўладанні былі раскіданыя па тэрыторыі ўсяе дзяржавы. Нямала іх знаходзілася і на Беларусі: Смалявічы і Тарасаў у Менскім павеце, Балажэвічы, Капцэвічы і Шастовічы ў Мазырскім, Анохаў у Наваградскім, возера Свіцязь з вакольнымі вёскамі, Дзятлаў, двор у Менску, урэшце, Тураў, адпісаны ў 1514 годзе жонцы, ды іншыя. Для ўласных маёнткаў князь дамагаўся асобных прывілеяў, для сваіх гарадоў — лакацыі*. У 1524 годзе магдэбургскае права атрымаў ягоны Астрог.

З уласных сродкаў Канстанцін Астрожскі фундаваў на Беларусі храмы, даваў ім зямлю з сенажацямі ды агародамі. Так паўставалі новыя ці замест драўляных узводзіліся мураваныя бажніцы ў Вільні, Наваградку, Смалявічах, Тураве. Пра закладанне смалявіцкай царквы Святога Мікалая пісалася ў ягоным фундушы за 27 сакавіка 1507 года: «Я... Канстанцін, князь Астрожскі, пан Віленскі, гетман найвышшы з добрае волі маёй зажы-

* Лакацыя — прывілей, які дазваляў мець самакіраванне і невялікаму гарадку.

ваючы ў тым, паводле правоў, свабодаў і вольнасцяў шляхецкіх нашых Вялікага Княства Літоўскага пісаных, на гонар і хвалу Спадару Богу ўсемагутнаму збудаваў царкву ў іменню маім Смалявіцкім, у павеце Менскім...» *

Не выключана, што ў 1522 годзе князь Астрожскі спрыяў адкрыццю друкарні Францішка Скарыны ў Вільні, а пасля матэрыяльна падтрымаў і выданне кніг.

Аднак усё гэта Астрожскі мусіў рабіць толькі паміж справамі ратнымі. Ненадоўга пакідалі яны састарэлага гетмана ў спакоі.

У 1524 годзе крымскі хан пры ўдзеле турэцкай конніцы двойчы нападаў на Вялікае Княства і Карону, рабуючы Падолле, Валынь. К. Астрожскі разам з М. Фірлеем спрабаваў перакрыць ім шлях, але меў для таго занадта малыя сілы. І наезнікі спустошылі зямлю да Буга. Тады ж стала ведама, што ля межаў Кароны канцэнтруецца турэцкае войска. Астрожскага запрасілі ў Польшчу, каб ён пакіраваў там падрыхтоўкай конніцы да магчымых ваенных дзеянняў супраць туркаў. На поўдзень звярнула ўсю сваю ўвагу і Княства.

А тым часам ўзнавіліся памежныя канфлікты на ўсходзе. Велікалуцкі намеснік наехаў на Усвятскую воласць і пачаў прысвойваць яе сабе, збіраючы там падаткі. Старадубскі намеснік нападаў на воласці Крычава, Рэчыцы, Чачэрска. Узімку 1525 года тут дайшло да сапраўднай вайны. Рабуючы, маскоўскія раці праходзілі да Мазыра, з'яўляліся за Дняпром. У рэчыцкія воласці яшчэ не раз урываліся яны і наступнымі гадамі. І ўсё гэта пры існаванні мірнага пагаднення! Жыгімонт скардзіўся на сістэматычнае парушэнне мяжы з боку Масквы, а Васіль III у адказе сцвярджаў, што вінаватых ён карае смерцю. Але гэта, нават калі і было праўдаю, не мяняла сутнасці справы **.

* *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной России. Вильно, 1867. Т. 1. С. 6.*

** *Увесну 1526 года ў Маскву з пасламі ад Жыгімонта зноў паехаў Герберштэйн. Упартае нежаданне Васіля III вяртаць Смаленск Вялікаму Княству Літоўскаму зрывала перамовы. Усё, чаго дамаглося пасольства, дык гэта шасцігадовага замірэння на ранейшых умовах.*

Узімку 1526/27 года на Валынь уварвалася вялізная арда крымскіх татар. Астрожскі надзвычай хутка змабілізаваў войска і паспеў дагнаць іх ужо каля Пінска, дзе і разбіў наезнікаў. Рэшткі татарскіх загонаў пайшлі на поўдзень. А ў студзені 1527 года ён рушыў з конніцай ад Астрога напярэймы ардзе, якая ўжо вярталася з вялікай здабычай. Перуном наляцелі яго харугвы на лагер татараў каля нешырокай Альшанкі, паміж Каневам і Кіевам. Паспрабаваўшы напачатку адбівацца, наезнікі (а іх на Альшанцы было за 20 тысяч!) не вытрымалі ціску і пачалі ўцякаць. Мала іх ацалела тады і дайшло да бяспечнага Дзікага поля, бо ўцекачоў даганялі і секлі яшчэ вершнікі князя Ю. Слуцкага ды А. Дашкевіча. А 700 татараў было ўзята ў палон.

Гэта была адна з вялікіх перамог Астрожскага, у якой удалося ідэальна выкарыстаць ягоную ж тактыку. Стары змагар з татарамі і маскоўскім войскам, ён валодаў сапраўдным майстэрствам барацьбы з імі. Што да антытатарскіх акцый, дык Ж. Герберштэйн апавядаў пра іх вось як.

Князь Астрожскі не выступаў насустрач татарскім загонам, калі яны ўрываліся ў краіну. Не, ён пачынаў асочваць ворага, як той, ужо абцяжараны здабычай, вяртаўся назад. Далёка ад'ехаўшы, рабаўнікі ўрэшце знаходзілі сабе бяспечнае месца для адпачынку, спыняліся там нанац і пачыналі рэзаць жывёлу ды баляваць. Астрожскі ж звычайна ведаў гэтае месца праз сваіх выведнікаў. Ён загадваў вершнікам нарыхтаваць харч на наступную ноч (каб больш не раскладваць вогнішчаў) і асцярожна наблізіцца цёмначы да татарскага лагера. А з першым праменнем сонца ягоная конніца віхрам налятала на сонных татараў ды ўчыняла ім поўны разгром*.

Так было і пры Альшанцы, дзе пераможцы вызвалілі з татарскага палону дзесяткі тысяч жыхароў Княства. Пасля гэтага Крым пачаў звяртацца ў Вільню па дапамогу ў міжусобным змаганні, чаго не было з часоў Вітаўта. А Кастусь Астрожскі другі раз, як рымскі консул, трыумфальна ўязджаў

* Герберштейн С. Записки о Московии. М., 1988. С. 188.

у сталіцу, ды цяпер ужо ў Кракаў, дзе яго віталі кароль і каралева.

1526 год быў асаблівы для князя Канстанціна і тым, што жонка Аляксандра нарадзіла яму сына. А вось прыгожая перамога стала апошняй для старога ваяра. З таго часу ён больш не вадзіў у бітвы сваіх харугваў. Затое актыўна дапамагаў багатым досведам. Улетку 1527 года быў у Кракаве на ваеннай нарадзе, дзе абмяркоўвалі праблемы абароны ад татар аў і туркаў, налета сустракаўся ў Вільні з паслом Ф. Франгепанам па тых сама пытаннях, а ў 1529 годзе ў ліку камісараў Княства праводзіў перамовы з Польшчай аб вызначэнні дзяржаўнай мяжы.

І так — да астатняга дня свайго...

«НЕПАРАЎНАЛЬНЫ З НІВОДНЫМ»

Памёр князь Астрожскі 8 жніўня 1530 года ў Тураве. Цела славутага абаронцы па ягонай апошняй волі пахавалі ў Пячорскай лаўры, пад скляпеннямі Успенскага сабора. Там, дзе ўжо амаль стагоддзе ляжаў ягоны прадзед — залічаны да святых Хведар. Каменная шыльда надмагілля, пастаўленага маладзейшым сынам, сведчыла:

«Маскву з татарамі паклаўшы, выпісаў 63 над імі перамогі, дадай афарбаваныя крывёй Рось, Дняпро, Альшанку, дадай шмат замкаў, шмат манастыроў, шмат цэркваў, якія вымураваў у княстве Астрожскім і ў стольным месце Вільня...; для калек ён пакінуў шпіталі, для дзетак — школы, для людзей рыцарскіх — палашы з дзідамі ў Марсавай Акадэміі, і міла напішы: Сцыпіёну Рускаму Канстанціну Іванавічу Астрожскаму, Гетману — Вялікае Княства Літоўскае. Гэта ўсё. Надмагілле»*.

Яшчэ пры жыцці ён меў еўрапейскую славу, рымскі легат у пасланні да папы не забыўся адзначыць, што гетман Жыгімонта — «у бітвах Ромул! На жаль, ён схізматык, аслеплены празмернай адданасцю грэцкай веры, і не хоча ні на кроплю адступаць ад ейных догматаў». Калі б яго ўдалося перацягнуць у каталіцтва, працягваў легат, за ім пайшло б мноства народу, — настолькі вялікі быў ягоны аўтарытэт паміж суайчыннікаў.

«Князем, найбольш вартым светлай памяці», назваў Астрожскага Кромер, «непараўнальным з ніводным сучасным правадыром» — Дэцый, «мужам, поўным ваеннай славы», — Ваповій. Краніст

* Пад час страшнага пажару ў 1718 годзе першапачатковая шыльда загінупа. Было моцна пашкоджанае і само надмагілле.

М. Стрыйкоўскі пісаў, што цяжка нават выславіць усю дзейнасць гэтага сціплага з выгляду і невысокага чалавека, ды называў яго «другім Ганібалам».

Ягонае гетманства сталася ўзорам вайскавай чыннасці. У 1531 годзе, аддаючы булаву найвышэйшага гетмана Ю. Радзівілу, вялікі князь Жыгімонт Аўгуст наказваў, каб той выконваў абавязкі гетмана так, «як справаваў князь Астрожскі».

Ён не меў сабе роўных у змаганні з татарамі і маскоўцамі — галоўнымі ворагамі краіны пры ягоным жыцці. Бадай, не было яшчэ такога князя, які б гэтак нястомна рупіўся пра належную абарону дзяржавы, які б гэтак не шкадаваў сваіх сродкаў на харугвы коннікаў, ставячы іх на ўласны кошт, які б усё жыццё так прыгожа і годна аддаў Айчыне. У імя яе ён сведама пайшоў на парушэнне клятвы, дадзенай пад імем Бога, за што маскоўскія летапісцы празвалі яго «Божим врагом и государевым изменником»...

Сапраўды, аніхто не служыў Вялікаму Княству Літоўскаму адданей за Астрожскага, «брата расіянаў па царкве, але іх страшнага ворага ў полі», — скрушна ўсклікне праз стагоддзі расейскі гісторык М. М. Карамзін. Але аніякай супярэчнасці тут няма. Ён служыў толькі сваёй Радзіме... І больш нікому.

«Быў гетманам найвышэйшым як правадыр узброенных аддзелаў. Пасля смерці зрабіўся гетманам як узор таго, як трэба жыць і працаваць, каб быць пераможцам»*.

* *Charkiewicz W. Scypion Ruski... Wilno, 1936. S. 39.*

ЗМЕСТ

ДА ЧЫТАЧА	5
НАШЧАДАК ВАЯРСКАГА РОДУ	7
<i>(Ад турава-пінскіх князёў · Слаўныя продкі · У стольнай Вільні · Пачатак службы · Трывожныя прадчуванні)</i>	
КОНАДНІ ВЯЛІКІХ ПЕРАМЕН	11
<i>(Рэлігійны разлад · Непаразуменні з Польшчай · Варожасць Ор- Ордэна · Напады крымскіх татарў · Адкуль галоўная небяспе- каў? · Масква пачынае «збіраць» землі · Смерць Казіміра Ягай- лавіча і вайна · Князь Астрожскі — гетман)</i>	
ТРАГЕДЫЯ НА ВЕДРАШЫ	18
<i>(Абвастрэннае канфрантацыі · Пачатак новай вайны · Наезд Мен- глі-Гірэя · Імклівыя маршы Астрожскага · Чатыры супраць сара- ка · Страшная параза · Апеляцыі вялікага князя Аляксандра)</i>	
КАЙДАНЫ МАСКОЎСКАЙ НЯВОЛІ	25
<i>(Зняволены гетман у Волагдзе · Замірэнне і страты · Бітва пад Клецкам · Ультыматум Аляксандра і чарговая вайна · Бунт Глін- скага · Астрожскі на маскоўскай службе · Вяртанне абаронцы)</i>	
ПЕРАМОГА, ШТА РАТАВАЛА КНЯСТВА	34
<i>(Астрожскі сярод паной-рады · Справы свецкія і царкоўныя · Уварванні татарў · Перамога пад Вішняўцом · Таемны ліст Ва- сіля III · Тры смаленскія кампаніі · На берагах Дняпра і Кра- піўны · Венскі кангрэс)</i>	
«ЖЫЦЦЯ СВАЙГО НЕ ШКАДАВАЎ»	52
<i>(Трывожны мір · Інспірацыі Боны · Звадкі мажнаўладцаў · Ся- род няці наймагутнейшых · Ізноў справы ратныя · Пры Альшан- цы — апошняя перамога)</i>	
«НЕПАРАЎНАЛЬНЫ З НІВОДНЫМ»	60

НАШЫ СЛАВУТЫЯ ЗЕМЛЯКІ

Серыя акадэмічная

Научно-популярное издание

САГАНОВІЧ ГЕННАДІЙ НІКОЛАЕВІЧ

ОТЕЧЕСТВО СВОЕ ЗАЩИЩАЯ

Константин Острожский

Минск, издательство «Навука і тэхніка»

На белорусском языке

Навукова-папулярнае выданне

САГАНОВІЧ ГЕНАДЗЬ МІКАЛАЕВІЧ

АЙЧЫНУ СВАЮ БАРОНЯЧЫ

Канстанцін Астрожскі

Рэдактар *З. Ф. Санько*

Мастак *Т. П. Кулажэнка*

Мастацкі рэдактар *В. А. Жахавец*

Тэхнічны рэдактар *Г. І. Якубоўская*

Карэктар *Я. У. Марціновіч*

ІБ № 4264

Здадзена ў набор 19.03.92. Падпісана ў друк 18.06.92.
Фармат 84×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура літаратурная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 3,36+0,78 укл. на крэйд. пап. Ум. фарб.-адб. 4,34. Ул.-выд. арк. 4,0. Наклад 20 000 паасобнікаў. Зак. № 237. Кошт 1 р.
Выдавецтва «Навука і тэхніка» Акадэміі навук Беларусі і Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь. 220067. Мінск, Жодзінская, 18. Друкарня імя Францішка Скарыны выдавецтва «Навука і тэхніка». 220067. Мінск, Жодзінская, 18.

Выйшлі з друку:

Грыбкоўскі В. П., Гапоненка В. А., Кісялёў У. М. Прафесар электраграфіі і магнетызму: Якуб Наркевіч-Ёдка

Мархель У. І. Вяшчун славы і волі: Уладзіслаў Сыракомля

Галакціёнай С. Г., Яцкевіч Г. М. Рыцар навукі з Нянькава: Уладзіслаў Дыбоўскі

Арлоў У. А. Асветніца з роду Усяслава: Ефрасіння Полацкая

Юхо Я. А. За вольнасць нашу і вашу: Тадэвуш Касцюшка
Грыцкевіч В. П. Адысея наваградскай лекаркі: Саламея Русецкая

Процька Т. С. Эксперыментатар з Беластоцкай гімназіі: Кароль Чаховіч

Казбярук У. М. Светлай волі зычны звон: Алесь Гарун
Тарасаў С. В. Чарадзеі сёмага веку Траяна: Усяслаў Полацкі

Гусак А. А. Практычная механіка і «Мёртвыя душы»: Мікалай Ястрэбскі

Саверчанка І. В. Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега
Бельскі А. М., Ткачоў М. А. Вялікае мастацтва артылерыі: Казімір Семяновіч

Рыхтуюцца да выдання:

Каханоўскі Г. А. Руплівец нашай старасветчыны: Яўстах Тышкевіч

Арлоў У. А. Прысуд выканаў невядомы: Ігнат Грынявіцкі

Дабравольскі В. А. Да ісціны — найпрасцейшым шляхам: Васіль Ермакоў

Гапоненка В. А. Сягнула думка ў глыбіню Сусвету: Іван Яркоўскі

Піліпчук А. Я. Ланцэтнік — «цудоўная рыбка»: Аляксандр Кавалеўскі

Процька Т. С. Даследчык таямніцаў святла: Аляксандр Садоўскі

Саверчанка І. В. Апостал яднання і веры: Вельямін Руцкі

Майсяёнак А. Г. Народны лекар з Браслава: Станіслаў Нарбут

Кайка А. К. Вястун нашаніўскае пары: Іван Луцкевіч

НАШЫ СЛАВУТЫЯ ЗЕМЛЯКІ

Ад турава-пінскіх князёў

Пачатак службы

Адкуль галоўная небяспека ?

Масква пачынае «збіраць» землі

Князь Астрожскі — гетман

Пачатак новай вайны

Чатыры супраць сарака

Трагедыя на Ведрашы

Кайданы маскоўскай няволі

Бунт Глінскага

Вяртанне абаронцы

Тры смаленскія кампаніі

Перамога, што ратавала Княства

Венскі кангрэс

Сярод пяці наймагутнейшых

Пры Альшанцы — апошняя перамога

«Непараўнальны з ніводным»
